KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XLVII. évfolyam. Szeptember—Október. 5. füzet.

Simén Domokos.

(1836—1878.)

Írta: Vári Albert.

(Vége).

Egy másik kiváló tanítványa igy jellemzi tanári működését: «Mindig ambiciónált, hivatásunk magaslatára kivánt emelni s megkivánta tőlünk, hogy ha egymás közt vagy önképző körünkben felmerült tárgyakról vitatkozunk, azt vele közöljük és hozzá bármikor bátran járjunk be, mert őt nagyon érdekli, hogy az ő tanítványai egymás között milyen belső életet élnek. Ha valamely vitakérdésünket nem tudtuk eldönteni, mindenik párt egy emberét hozzá küldtük s nála vitánk lefolyását röviden megismételve, véleményt kértünk. Sokszor megadta a döntést azonnal, máskor bevallotta, hogy ennek utána kell néznie. Mindig lelkesedéssel beszélt s rendkivül örvendett, mikor egy-egy fogós kérdéssel álltunk elé, mert — a mint mondá — az az igazi tanúlás útja». [1]

Ugy látszik, hogy az új helyzettel járó ujabb tanulmányok, a lelkész-tanári állás kettős kötelességei teljesen lefoglalták a Simén idejét és erejét. Életének ez a korszaka (1866—69) a legterméketlenebb irodalmi művekben. A fenntemlitett zsinati egyh. beszéden kivül nem is jelent meg tőle egyéb ez idő alatt, mint egy Channingtől forditott iktató beszéd, melynek cime: «Az unitárius keresztény vallás». [2] Ő maga érezte legjobban helyzete nehéz-

[1] Kisgyörgy Sándor vargyasi esperesnek 1912. márc. 26-án kelt eredeti leveléből.

[2] Ker. Magv. IV. k.

ségeit s neki fájhatott leginkább ez a terméketlenség. Ugy segitett a dolgon, hogy 1869-ben lemondott a lelkészi állásról, hogy teljesen a tanári és irói tevékenységnek szentelhesse életét. Ez az év új korszakot jelent a Simén életében. Kezdetét jelenti egy magas fokon járó, széles körre kiterjedő irodalmi munkásságnak, amely bár gyorsan véget ért, de elég volt arra, hogy nevét kitörülhetetlenül beirja az unitárius egyház és az unitárius vallásos eszmék történetébe. A mint kortársai mondják, állandóan munkában volt. Szobájában három iróasztal és egy gyaluló pad volt elhelyezve. A három iróasztalon tanulmányainak megfelelően bibliai, történelmi és dogmatikai művek elhelyezve. Egy tárggyal nem szeretett sokáig foglalkozni. Amikor az egyikben fáradtságot érzett; akkor fogott a másikhoz. És ha kimerült a szellemi munkában, akkor a gyaluló padon kézi munkával élénkitette idegeit. Igy keletkeztek azok a világos bibliai tanulmányok, teologiai művek, vitairatok, melyek a Simén nevét egyházunk körén kivül is ismertté és tiszteltté tették.

Már 1869 végén mint kiváló exegeta és hatalmas vitatkozó tehetség tünik fel. Ugyanis *Zombori Gedő* megyaszói ref. lelkész egy kötet egyházi beszédet bocsátott nyilvánosságra «Korszerü egyh. beszédek» cim alatt. Elvi álláspontja az volt, hogy a lelkésznek az egyházi hitcikkeket változatlanul kell tanitani.[1] Ezen az alapon állva irta egyházi beszédeit s azokban különösen a szentháromság titkát igyekezett magyarázni. Bármikor lehettek volna azok «korszerüek», de most nem voltak azok. Éppen most voltak terjedőben nálunk a modern teologiai eszmék, a melyek mind nagyobb tért hóditottak maguknak. Ez évben indul meg Ballagi Mór és Kovács Albert szerkesztésében az új irányzatnak jeles képviselője gyanánt a «Prot. Tud. Szemle». Ennek első lapján hirdeti Kovács Albert, hogy «a teologiának mindig összhangzásban kell állani a többi tudományok megállapitott, általánosan elismert és tudományosan igazolt vivmányaival». A Zombori Gedő beszédei semmiképpen sem találtak ebbe a

[1] Prot. Tud. Szemle. 1869. évf., 344 l.

szabad légkörbe. Ezt érezték és látták hitfelei is. Ezért *Szeremlei Sámuel* akkor bihardiószegi, későbben hódmezővásárhelyi ref. lelkész «*Az egyházi hitcikkek és az igehirdetés*» cim alatt [1] majd pedig «*A vallás lényege és az egyházi háromsági dogma*» cimen [2] fejti ki Zomborival szemben a korszerü álláspontot, illetve irányzatot. Megbotránkozva kérdi, hogy ha a Zombori álláspontján állunk, akkor «mi külömbség van köztünk és róm. kath. testvéreink között?» «Micsoda sötét szózat ez: Állitsátok fel a holtakat, hogy gondolkozzanak és harcoljanak azok mihelyettünk!» [3] Sőt tovább menve igy szólott: «Újólag nyilvánitom abbeli meggyőződésemet, hogy az egyházi háromsági hitnézetet sem Jézus Krisztus, sem az új testamentomi irók nem tanították».[4]

Beleszólott ebbe a vitába Simén is. Neki mint unitárius teologusnak ilyen közhangulat mellett könnyü lett volna a feladata. Sikere már előre biztositva volt Zomborival szemben. De ő nem vágyott ez olcsó dicsőségre. «*Észrevételek Zombori Gedő ur egyh. beszédeire*» cim alatt szólott a kérdéshez. [5] Ez igénytelen cim alatt egy nagyszabásu tanulmányt bocsát nyilvánosságra a szentháromságról, amelyben exegetikai és történelmi magyarázatát adja azoknak a bibliai helyeknek, melyekkel a szentháromságot támogatni szokták. Nem annyira Zombori ellen, mint az egyházi orthodokszia ellen küzdött. Már az első merészebb föllépésével a szabadszellemü teologusok vezéralakjává emelkedett.

Emlitett tanulmányának bevezető részében szól Simén a vallás és tudomány viszonyáról is. A többek közt ezeket mondja: «A vallás és tudomány nem csak hogy egyek; de egy helyen is laknak: az emberi lélekben». [6] Ez állitása által azt a látszatot kelthette, mintha ő a vallást a francia naturalizmusnak rideg észvallására kivánta volna lesü-

[1] Prot. Tud. Szemle. 1869. évf., 244, 358, 369 l.
[2] U. o. 1870. évf., 1 l.
[3] U. o. 1869. évf., 372 l.
[4] U. o. 1870. évf., 6 l.
[5] U. o. 1869. évf., 362, 375, 385 és 401 l.
[6] U. o. 1869. évf., 365 l.

lyeszteni. Ezen túlmerész irányzat ellen felszólalt éppen az unitáriusok közül *Kozma Ferenc*, ki a német s különösen pedig a Schleiermacher-féle érzelmi irányhoz vonzódott inkább. «*Párhuzam a vallás és a tudomány között*» cim alatt fejtette ki álláspontját.[1] Ez alkalmat adott Siménnek arra, hogy «*Összhang a vallás és tudomány között*» [2] cim alatt fejtse ki részletesen e tárgyra vonatkozó nézeteit, melyeket előző cikkében csak úgy mellékesen érintett s a harc hevében talán nem is egész szabatosan fejezett ki. Kitünt, hogy e két férfiu között nincs is olyan nagy eltérés a vallás és tudomány közötti viszony felfogására nézve mint, a milyen előre látszott. Kitünt, hogy Simén a kettő «egysége» alatt nem lényegbeli egységet, hanem csak a kettő «összhangját» értette. Ennek pedig Kozma is hive és munkása volt, mivel összhang csak két vagy több különböző dolog egyöntetü összmüködéséből származik. Különben az érdekes és tanulságos vita nagyban hozzájárult annak a nézetnek a kialakulásához, hogy legjobb az a vallás, amely úgy az ész, mint a sziv igényeit kielégiti.

Közben aktuálissá lett hazánkban is egy «egyházi reform-egylet» kérdése. A Prot. Egyh. és isk. Lap 1870. évi 39. 43. és 44. számaiban *Wéber Samu, Ferencz József, Kovács Albert* és *Ballagi Mór* aláirásával jelent meg az erre vonatkozó inditvány. Simén az elsők között van, a kik őszinte örömmel üdvözlik a «korszerü» mozgalmat. «*Nehány igénytelen szó az egyházi reform-egylet ügyében*» cim alatt szól a kérdéshez. «A pápaság megalapitásától — mondja — a reformációig s a reformációtól mostanig, a pápaság bukásáig, a föld sohasem volt úgy előkészítve a tiszta evangeliumi magvak befogadására, mint jelenleg». «Tudatom és tapasztalatom szerint az emberek sohasem esengtek oly komolyan a világosság után, mint ma» .[3] Ilyen bevezetés után rámutat arra, hogy az egyházak tanításai mennyire eltérnek a Jézus evangeliumától, hogy a szentháromság tana, Jézus kettős természete, az eredendő

[1] U. o. 1870. évf., 17 és 33 l.
[2] U. o. 1870. évf., 75, 81 és 97 l.
[3] Prot. egyh. és isk. lap. 1870. évf., 1466 l.

bün s az elégtétel tana mind olyan dolgok, amelyekről Jézus egy szót sem szólott. Az orthodokszia dogmái már túlélték magukat. Azokat halottaikból többé feltámasztani nem lehet. Ezért gyökeres reformra van szükség. Sőt megjelöli a reform útjait is. Ezen cikkének mintegy kiegészitéséül irja «*A ker. vallás, amint azt Krisztus prédikálta*» cimű dolgozatát az «Egyházi Reform»ban. «A hagyományos dogma nem forrása, nem lényege a ker. vallásnak, hanem csak kifejezési alakja s mint ilyen sem annak lényegévé, sem pedig jogi absolut alappá nem válhatik».[1] Ilyen alapon mutat rá a reform ellenzői álláspontjának a tarthatatlanságára.

A többi jeles egyházi férfiak mellett tehát Simén is valamivel hozzájárult ahhoz, hogy a «Reform-egylet» 1871 okt. 4-ére alakuló közgyülésre Pesten összejöhetett. A tagok hangúlatát és felfogását igy fejezi ki Ballagi Mór: «Vallás-erkölcsi állapotainkból kiveszett az őszinteség és vallástételeink nem kifejezői többé a mi hitünknek, hanem annak, amit apáink hittek, mi pedig mást vallunk és mást gondolunk».[2] Közülünk az alakúló gyülésen jelen voltak: *Bozogány Áron, Ferencz József, Nagy Lajos* és *Simén Domokos*. Heves vita indult meg, különösen a cim kérdésénél. Ugy látszik a «reform» szót túlságos liberálisnak gondolták némelyek. Az unitáriusok egyértelemmel amellett foglaltak állást. Voltak még sokan velük. De a többség leszavazta. Igy lett a «reform-egylet»-ből «*Magyarországi protestáns egylet*».[3]

Már a következő évben meghivást kap Simén, hogy a protestáns egylet második közgyülésén felolvasást tartson. A meghivást örömmel fogadta és vállalta, «nehogy majd azzal vádoljanak protestáns atyánkfiai, hogy mi

[1] Egyházi reform. I. évf., 138 l.

[2] A magyarországi prot. egylet évkönyve. 21 l.

[3] Érdekes, hogy itt Ballagi M. minő magyarázatát adta a protestáns szónak. „Eddigelé — úgymond — a prot szó jelentette három felekezetnek protestációját a római egyház ellen, a mai naptól kezdve a „protestáns" címet nem azon értelemben vesszük mint eddig, hanem úgy, hogy a prot. cím alatt működő egyesület oly emberek gyűlekezete, kit minden oly fennálló intézkedés ellen, mely a benső meggyőződéssel ellenkezik, protestálnak". A prot. egylet évkönyve. I. k., 76 l.

tőlük visszahuzódunk». Ez év nyarán nagyobb külföldi útat tett, amely idő alatt felolvasása tárgya fölött is gondolkozott. A közgyülés okt. 1. és 2-ikán volt. Ünnepi szónok Csiskó János kassai lelkész, az egyik felolvasó Szász Domokos, a másik Simén. Felolvasásának cime: «A *szabadirányu keresztyénység állása, előnye és teendője a keresztyénységben*». Mindenekelőtt megállapitja, hogy az embernek nem csak joga, de kötelessége is a szabad vizsgálódás. Ezen szabad vizsgálódás eredménye ugy az orthodokszia, mint a szabad keresztyénység. Azonban az orthodokszia az egész vonalon haldoklik, mert «egy oly vallásrendszer, amely magát örök időkre igaznak és változhatatlannak tartja s amelyben a szabad mozgás és haladás akadályozva van, teljesen ellenkezik a tudománnyal és evvel karöltve járó szabad keresztyénséggel, amelyeknek terén mindenütt haladást, új életet tapasztalunk». Ezért a szabad keresztyénségnek hasonlithatatlanúl több előnye van, mint az orthodoksziának, mert az egyetemesebb és mélyebb vallásos életre vezet, több hite van és több reményt nyujt a lelki egységre. Ezért az egyletnek, mint a szabad irányu keresztyénység képviselőjének feladata, hogy minél szélesebb körben mozogjon s eszméit és irányát vigye be a nép közé, mert «a hol az igazság lesz, ott lesz Istennek lelke is».[1] A felolvasás nagy tetszésben részesült. Azt úgy lehet tekinteni, mint egy reformatori szózatot. A lapok dicséretekkel halmozták el. Édes atyja már okt. 19-én reszkető kezekkel irja le a maga boldogságát fiának országos hire és nagy sikere fölött.

Már ekkor voltak sokan, akik irigységgel és féltékenységgel nézték a protestáns egyletnek unitárius irányzatát s abban az unitáriusok szereplését. A Révész Imre által Debrecenben szerkesztett «Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező» volt az orthodokszia szócsöve. A Simén felolvasásának az alkalmából a jelzett lapban *Frecska Lajos* lutheránus lelkész egy dühöngő cikket irt a protestáns egylet ellen, melyben kiméletlen, durva és alaptalan vádakat szór az unitárizmus ellen is. A cikk jellemző cime ez volt: «*Pro-*

[1] A magyarországi prot. egylet évkönyve. II. k., 79–108 l.

testáns egylet-e vagy unitária propaganda».[1] Erre a méltatlan támadásra Simén a «Ker. Magvető»-ben válaszólt: «*Egy protestáns apa, aki a protestántizmust és Krisztus evangéliumát megtagadja s még valami*» cim alatt.[2] Vitázó kedve és ereje e dolgozatában tünik ki a legszebben. Minden mondata az igazság erejében való hitét és lelkében érzett fölényét bizonyitja. A Frecska úr lelkének minden jellemző vonását bemutatja. De harca még sem személyes küzdelem. Végig elvi magaslaton áll. A Frecska Lajos jellemzésében magát az orthodoksziát látjuk. Kimutatja, hogy Frecska 1. fanatikus, 2. az evangelium tanítását megveti és megtagadja, 3. megtagadja a protestantizmus szellemét, 4. materiálista, 5. Istenről hamis nézetei vannak, 6. és eretnek. Cikke második felében pedig megvédelmezi az unitárizmust az ellene szórt vádak ellen. Nagy történelmi belátása és éles dialektikája alapján Frecska urat a saját fegyvereivel verte meg.

Sajnos, hogy az oly szép reményekre jogositott prot. egylet müködése mégis csak rövid időre fellobbanó láng lett. Az irigység és féltékenység aknamunkája sikerült. Csak 1883-ig müködött, 1890-ben pedig végleg feloszlott. Azonban az a fellobogó láng világositotta meg a kereszténység jövendő fejlődésének és haladásának útját és irányát.

Még kétszer nyilt alkalma Siménnek, hogy szellemi fegyvereit összemérje ellenfeleivel s ezáltal az unitárius hitnézeteket tisztázza a nagy világ előtt. Az első eset abból származott, hogy *Schuller Libloy*, a nagyszebeni jogakadémia tanára «Prot. egyházi jogtan» cimü müvében az unitárizmusról azt állitotta, hogy az «dualizmust» tanít, midőn a Jézust mint «istenné lett embert» mutatja be. Simén válaszában megmagyarázza, hogy mi az a dualizmus? Az t. i., amely «két örök elv», vagy «két személyes fölény» létezését hiszi. Az unitárizmus ilyent nem tanít. Aki mégis ezt állitja róla, az nem tud külömbséget tenni az unitárizmus és szocinianizmus között. Ismét történelmi alapon mutatja ki a kettő közti külömbséget és azt, hogy

[1] Prot. Figyelmező. 1872. évf., 11. és 12. fűz.

[2] Ker. Magv. 8. k., 66—92 l.

az unitárizmus a legszigorubb monotheizmus.[1] A' másik eset ismét a «Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező»-vel történt. Ez a lap azt állitotta, hogy «az unitárizmus minden pozitiv hit határozott tagadása». E vád ellenében ismét összeszedi az ő történelmi és kritikai fegyvereit s kimutatja az ilyen vádak forrását és azok tarthatatlanságát. «Az unitárizmusban sok isteni erő van, az az észhez, szivhez és értelemhez szól, mely az előitéletet, tudatlanságot és kétkedést el tudja oszlatni, az aggodónak vigaszt és a közönyösnek biztos hitet ad s vallásunknak e természetéből kifolyólag nyiltan és határozottan kell azt vallanunk s a világgal megismertetnünk».[2]

Siménnek mindig nagy tervei és céljai voltak. Igy egyik terve volt az is, hogy a 16-ik százbeli unitárius irókat eredeti irásaik alapján ismertesse meg a magyar olvasó közönséggel. Ilyen célból adták ki Nagy Lajossal együttesen még 1870-ben a «Nagyváradi disputáció»-t. Azonban tudomásunk szerint ilyen irányban több mű abban az időben nem jelent meg. Ujabban a Dávid Ferenc «Rövid magyarázat» cimű művének a kiadása ugyanezt a célt szolgálja.

Simén sikereinek és népszerűségének mondhatni a tetőfokát akkor érte el, amikor «*A szentháromság eredetének és kifejlődésének a története*» cimű müve, mely a «Prot. Tud. Szemle» 1871. évi füzeteiben látott napvilágot, önállóan is megjelent. (1872). Az unitáriusok nagy örömmel fogadják mint olyan munkát, a melyhez hasonló Enyedi György műve óta nem jelent meg. Egyesek és testületek fejezik ki levelekben és jegyzőkönyvi kivonatokban méltányló elismerésüket az iró iránt. Sőt a más vallásu sajtó is nagy rokonszenvvel emlékezik meg a műről és irójáról. Igy a «Budapesti Közlöny»-ben Szilágyi Ferenc ezeket mondja róla: «E jeles mint sok tudományos készültséggel irt egyháztörténelmi monográfiának nagy érdeket kölcsönöz azon körülmény, hogy az egy erdélyi unitárius s valóban szakavatott férfi munkája». «A keleti

[1] Ker. Magv. 7. k, 129 l.
[2] Ker. Magv. 7. k., 313–332 l.

nyelvekben, exegesisben s bibliai tudományokban kitünőleg jártas szerző úr felvett tárgyát oly alaposan, azt minden oldalról felderitve s lehet mondani: kimeritőleg adja elő, hogy az olvasónak alig marad fenn valami, mit arra nézve neki kivánni kellene vagy lehetne». [1]

Határozott meggyőződése volt Siménnek, hogy a teologia is olyan tudomány, mint a mathézis vagy a fizika. Ezt a meggyőződését több alkalommal kifejezte, de különösen kifejtette ezt a kolozsvári egyetem felállitásával kapcsolatosan. Egyike volt ő azoknak, akik a teologiai fakultás beállitását is sürgették. «*Van-e helye a teologiának a kolozsvári egyetemen?*» ilyen cim alatt közöl tanulmányszámba menő cikkeket a «Kolozsvári Közlöny»-ben. [2] Ezekben rámutat azok tévedésére, kik azért ellenségei a teologiának, mert azt hiszik, hogy az csupán hipothézis és felekezeti viszályt ébreszt s velük szemben kifejti, hogy az a többi tudományokkal teljesen egyarányu és jogu. Azonban ez a törekvése célt nem ért. A kolozsvári egyetemről elmaradt a teologiai fakultás.

Simén az ő nagy tudásának exegetikai ismereteinek fényes bizonyitékát adta azokban a «*Bibliai tanulmányok*»-ban, melyeket a Keresztény Magvetőben már 1870-től kezdve bocsátott közre, de 1874-ben fejezett be. [3] Különösen nagy jelentőségü az «ihletés»-ről szóló tanulmánya, melyben az orthodokszia betüszerinti ihletés-tanával szemben kifejti a maga józan nézeteit. Szerinte «a biblia ihletése nem egyéb, annak nagy embereinek, hőseinek, költőinek, prófétáinak, evangélistáinak ihletésénél. Ez irók iratait csak annyiban lehet ihletettnek tekinteni, amennyiben az általuk érzett erkölcsi és vallásos igazságok ereje, valamint a saját lelkületük is felismerhető irataikon». [4] Különben tanulmányait az újabb kor kritikai vivmányaira alapitotta s bennök értékesitette mindazt, amit Baur, De Wette, Ewald, Mill, Credner, Bleek, Schleiermacher és mások kinyomoztak és megállapitottak. Gondos tanulmányai

[1] Budapesti Közlöny. 1872. évf., 68. sz.
[2] L. 1872. évf., 266., 268., 297. és 280. sz.
[3] L. Ker. Magv. 5. k., 15, 89 l. 6. k., 10, 251 l. 7. k., 22. 192 l. 9 k., 9. 290 l.
[4] U. o. 5. k., 126 l.

nem csekély feltünést keltettek s azok bármely nemzet hasonló irányu irodalmának diszére válnának.

Az 1875-ik évben ismét egy önálló művel lepte meg buzgó olvasóit és lelkes hiveit. E müve «*Az evangeliumi csudák*». Műve négy szakaszra oszlik: 1. A csudák fogalma és e fogalom története. 2. A csudák megfejtése. 3. A bibliai iratok és csudaelbeszélések keletkezése. 4. Az egyes csudák magyarázata. Ismert rendszerező módjával a csudákat két részre osztja: «feltétlen csodákra» és «a bámulás csodáira». Az utóbbiakra nézve megállapitja, hogy azok lehetségesek, mert emberi sajátságunk, hogy csodálkozunk és bámulunk azon, amit felfogni és megmagyarázni nem tudunk. De már feltétlen csoda nincsen, mert Isten semmit sem cselekszik önmaga ellen. S ha mégis vannak ilyenek forgalomban, azok vagy az illető «kor tudatlanságának» vagy egyesek «tulbuzgóságának» a szüleményei. E művéről Ballagi Mór is nagy elismeréssel szól, midőn azt a saját lapjában ismerteti s többek között azt mondja róla, hogy «ihlettebb hangon és emelkedettebb lélekkel Plátó óta alig irtak».[1]

Emellett ujabb meg ujabb tanulmányai, kisebb és nagyobb cikkei jelennek meg a «Keresztény Magvető»-ben. «*Az Antiókhiai hitvalló*»[2] nem egyéb, mint az áriusi korszak jellemzése. Mindenkit felhiv, hogy e reánk nézve olyan nagy fontosságu korszak földeritésében müködjék közre. Az «*ős kereszténység ünnepei*».[3] «*Az unitáriusok nyomdái és azok kiadványai*»[4] nagyszabásu történelmi tanulmányok. Mig «*A messiási remény*»[5] cim alatt bibliai tudásának és nagy exegetikai jártasságának adja ujabb bizonyságát.

Simén állandó összeköttetésben volt nem csak a hazai, hanem a külföldi jelesebb tudósokkal és irókkal. Igy 1873 aug. 15-én jelen volt a német prot. egyletnek Lipcsében tartott 7-ik közgyülésén. Itt jelen volt Angliából

[1] Prot. egyh. és isk. lap. 1875 évf., 39. sz.
[2] Ker. Magv 6. k., 127 l.
[3] Ker. Magv. 10. k., 349 l.
[4] Ker. Magv. 11. k., 183 l.
[5] Ker. Magv. 11. k., 137 l.

Fretwell, akivel Simén állandó levelezésben állott. Kivüle megismerkedhetett Németország jeleseivel, kik szintén a gyülésen voltak, mint Holtzmann Haase, Baumgarten stb. E gyülés lefolyásáról s az ott tapasztalt irányzatokról levélben tudatja a «Keresztény Magvető» olvasóit.[1]

De emellett élénk figyelemmel kisérte a szabad irányu kereszténységnek minden mozgalmát és törekvését. A német és angol irodalomban nem jelenhetett meg olyan szakjába vágó mü, amelyet ő azonnal meg ne szerzett volna. És ha a hittan vagy a bibliai kritika terén valamely ujabb irány nyomult előtérbe, vagy ujabb felfedezés történt, ő volt az első, aki nem csak tanítványait a tanteremben, hanem a müvelt közönséget is a folyóiratok útján azonnal értesitette róla. «Könyvismertetései»[2] mindmegannyi szép tanulmány. Nem elégszik meg az iró rövid ismertetésével, hanem a felszinen levő kérdést minden oldalról megvilágositja.

Mint könyveket kedvelő embert, az egyház a kolozsvári nagy könyvtár kezelésével is megbizta. Ezt a tisztet 1877-ig végezte nagy buzgalommal. Egy szép tanulmányban ismertette e könyvtárunk történetét is.

A «Keresztény Magvető»-nek 1874-től kezdve Ferencz Józseffel, 1876-tól kezdve korán bekövetkezett haláláig Péterfi Dénessel egyik szerkesztője volt. Korábban is, de különösen ez idő alatt lelkes munkása volt folyóiratunknak. Érintett cikkein kivül számos történelmi adat, irodalmi értesitő s a különfélék rovatában érdekes közlemények jelentek meg tollából, részint nevével, részint névtelenül. Ezenkivül a folyóirat szellemi és anyagi fejlesztése érdekében fáradhatlan munkát végzett. Annak célját és irányát a munkatársakhoz küldött fölhivásban igy fejezte ki: «A Keresztény Magvető célja a tiszta vallásosságot, kegyességet ápolni és terjeszteni, a szabad vallásos eszméket, vallási felvilágosodást hirdetni és az eszmék e nagy zürzavarában, mely a jelen átmeneti korszakot jellemzi, az olvasóknak kalauzul lenni. Erre nézve

[1] L. 8. k., 294 l.

[2] Ker. Magv. 9. k., 193 l. 10. k., 11. k. Prot. egyh. és isk lap. 1873. évf., 395 l. 1874. évf., 15, 43, 75, 109 l.

nem egyoldalu útat követünk, hanem figyelembe vesszük a tudományt éppen ugy mint a vallást. Figyelembe veszszük egyfelől a tudomány vivmányait és a vallásban járulékost azok által tisztulni engedjük, de másfelől a tulhajtott tudományos irány, a materiálizmus ellen a vallás lényegét tántorithatlanul fogjuk védelmezni és fenntartani.»[1]

Mint *forditó is* elismerésre méltó munkát végzett Simén. A Channing műveinek a legszorgalmasabb forditója. Igy «Az önmivelésről» (I. k.), «Krisztus hirdetése» (II. k.), «A keresztény vallás észszerü vallás» (II. k.), «Milton jellemére vonatkozó észrevételek» (III. k.), «A keresztény vallás bizonyitékai» (IV. k.), «Az unitárius keresztény vallás ellen tett ellenvetések megvizsgálása» (IV. k.), «A teologiai nevelésről» (IV. k.), «A hitformákról» (IV. k.), «Az unitárius keresztény vallás a kegyesség ápolására kiválóan alkalmas» (IV. k.) cimü beszédeket és tanulmányokat ő forditotta. Ugyancsak ő ültette át Tollin Henrik kitünő müvét: «Servét Mihály jellemrajzát» magyarba. De itt nem elégedett meg a forditó egyszerü kötelességével, hanem a müvet itt-ott becses, felvilágositó és magyarázó megjegyzésekkel kisérte, amelyek különös értéket kölcsönöztek e münek. Különben életében ez az utolsó, nyomtatásban megjelent müve.[2]

A fenntiekben jelzett vázlatos ismertetéssel még nincsen kimeritve a Simén irodalmi munkássága. Igen nagybecsü müvei maradtak *kéziratban* is, melyek a kolozsvári unitárius kollegium könyvtárában vannak elhelyezve. Mindenik sajátkezü irása. Közülök kiváló becsesel bir «Az ószövetségi iratok magyarázata», amely 270 irott oldalra terjed. «A héber költészet» 23 oldal. «A biblia rhetorikai és grammatikai figuráinak magyarázata» 1874 évből. «Jegyzetek a zsoltárok könyvéhez» szintén 1874-ből. Ugyancsak nagy jelentőségü a «Máté egangéliumának magyarázata» (exegésis). Ezt tanitotta a teologián. 235 irott oldal. Ha elgondoljuk, hogy az ujabbkori bibliai kritikának milyen nagy készletével, a helyes itéletnek minő ha-

[1] L. 1877. jan. 10-én a munkatársakhoz küldött külön felhívást.
[2] Ker. Magv. 13. k., 1—34 l. Külön lenyomatban is megjelent.

tározott erejével dolgozta Simén új szövetségi bibliai tanulmányait: akkor meg tudjuk mérni itt jelzett bibliai tárgyu müveinek is az értékét. Simén nemcsak sürgette egy jó biblia forditásnak a szükségét, hanem maga hozzálátott a munkához s az eredeti görög szövegből leforditotta a Máté, Márk és Lukács-féle evangéliumokat. De már tovább nem haladhatott.

A bibliai tárgyak mellett a *dogmatikai* tárgyak tanítását is átvette Simén a Kriza János halála után. Ebben a szakban is igen becses kéziratai maradtak, ámbár mindeniken látszik még a bevégzetlenség. Amikor átvette e tárgyak tanítását, akkor ugy látszik a Kriza-féle kéziratos dogma alapján tartotta előadásait. Ennek pedig csak két szakasza volt kidolgozva. Simén kiegészitette a 3-ik szakaszszal, «A keresztény vallás» cim alatt. Azonban ez a szakasz nincs egészen bevégezve. Ennek első fejezetében 25. §-on át szól a szentirásról. A többi fejezetek cime igy van kitüzve: II. «A keresztény vallás az unitárizmus alakjában». III. «A keresztény vallás a katholicizmus alakjában». Azonban sajnos, hogy e fejezetek közül egy sincsen kidolgozva. Különben Siménnek célja volt az egész dogmatika megirása, amelyet meg is kezdett, de apróbb jegyzetek gyüjtésénél és nehány kezdő paragrafus kidolgozásánál tovább nem mehetett. Ezzel kapcsolatosan volt még Siménnek egy szép gondolata «A dogmák történeté»-nek a megirása. Erre vonatkozólag is egy szép tervet készitett. De ebből is csak az első korszak készülhetett el, a mely az apostoli korszaktól a niceai zsinatig foglalja magában az egyes dogmák történetét.

Ezeken kivül még számos, szép és nagy terve volt Siménnek. Már 1871-ben ilyen szép életprogrammot állapitott meg: «Az orthodokszia s annak jellemző hitcikkei, milyenek a természetfeletti kijelentés, a csudák, a biblia szószerinti ihletése, az eredendő bün, az embernek eredeti megromlott állapota, jóra való képtelensége, Istennek emberré létele, Jézusnak egy időben emberi és isteni volta, az ő halálának érdeme által való megváltatás, az elválasztás, örök kárhozat és szentháromság, nem alapulnak Jézusnak és az apostoloknak tanításain s ennélfogva nem

egyebek a keresztényellenes nézetek befolyása alatt álló sötét idők ferde kinövéseinél». «Ha Isten éltet e cikkeket vizsgálat alá veszem egyenkint».[1] Tudjuk, hogy e szép és gazdag programmból mi valósult meg. Megvalósult az orthodoksziának, az ihletésnek, a szentháromságnak és a csudáknak az ismertetése. Mennyire gazdagabb volna egyházi irodalmunk s világosabb a mi hitünk, ha az orthodokszia többi dogmáinak is a monográfiáját birhatnók a Simén tollából.

Egy másik nagyratörő terve volt Siménnek «Az unitárius eszmék történeté»-nek a megirása. Kiváló gonddal és nagy előszeretettel gyüjtögette ehhez az adatokat. Különösen a lengyelországi unitárizmus történetére vonatkozólag vannak igen becses jegyzetei. Nagy előkészületeket tett e müve megirásához. «Ez lesz a legnagyobb és legszebb müvem» szokta mondogatni. Sajnos, hogy ennek is csak körvonalai s belőle apróbb jegyzetek láthatók. Ezzel kapcsolatosan terve volt egy «Unitárius irók élete» cimü mü szerkesztése is. Nem csak magyar, hanem angol és amerikai irók életét fölvenni szándékozott e müben. E célból ki is bocsátotta felhivásait, melyekben adatok beszolgáltatását kérte. Ez a müve is a kezdet-kezdetén félbenmaradt. Ugy szintén gyüjteni kezdette volt «az unitárius egyházat érdeklő vegyes adatokat» is. Ebből láthatólag terve volt az unitárius egyház történelmének a megirása.

Milyen szép és nemes életcél látszik e vázlatos sorokból! Milyen öntudatos munkás lelke sugárzik felénk azokból! Mennyire gazdagithatta volna az a munkás lélek egyházi irodalmunkat, ha legalább az emberi élet középhatáráig velünk maradhat vala azzal a munkabirással, amilyenről rövid életében bizonyságot tett! De mintha érezte volna, hogy csak rövid ideig lesz itt maradása. A rendelkezése alatt álló időt lázas munkában töltötte s a kevés idő alatt is gazdag tartalmat adott életének s állandó emléket emelt szellemének. A munka volt neki mindene. Abban találta fel minden örömét és boldogságát. A tan-

[1] Prot. Tud. Szemle. 1871. évf., 98—99 l.

termen s az irodán kivül szabad idejét az Ürmösy fiuk nevelésére szentelte. Megható az a gond és figyelem, a mivel az öt derék fiu: Lajos, Miklós, Gyula, Kálmán és Jenő helyes irányu nevelését vezeti és ellenőrzi. Kéziratai között van egy kis ásványtan, melyet sok irányu elfoglaltatása mellett is az ő szabályos, szép irásával lemásolt az egyik fiu (Jenő) részére. A mikor aztán egykori jóltevője meghalt s özvegyet és öt árva fiut hagyott maga után, akkor Simén odaállt a család élére, hogy eddig tanusitott nevelői hivatását az atyai szeretet melegével cserélje ki. 1876-ban nőül vette a nagymüveltségü özvegyet. Azonban a családi élet örömeit és boldogságát csak éppen hogy megizlelte, mert az áldott lelkü hitves még ugyanazon évben meghalt. Ez az eset nagyon megrázta a munkában is kimeritett szervezetét. Már korábban is panaszkodott gyomorbaj miatt. Még 1872-ben irja atyjának, hogy megvizsgáltatta magát Bécsben egy speciálistával. Azonban ezt a bajt könnyen hordozta. A munkakedvét és birását nem bénitotta meg. Most más baj vett erőt rajta. A tüdővész tünetei kezdtek mutatkozni. Egyelőre nem törődik vele. Vagy maga talán nem is sejti baját. Még 1876. és 77-ben kitünő gonddal szerkeszti a «Keresztény Magvetőt. Nagyobb dolgozatai is jelennek meg benne. Tervei megvalósitásán is buzgón fáradozik.

De már 1877. nyarán nagyobb mértékben erőt vett rajta a kór. Az ez évi főtanács megválasztotta egyházi főjegyzőnek. Nem akarta elfogadni, de a főtanács ragaszkodott hozzá. Sőt amennyiben betegsége akadályozná tiszte teljesitésében, helyetteséről is gondoskodott. Ez év szeptemberében már a teológiai előadásokat nem kezdette meg. Az ő lelke ugyan kész volt erre, de tanártársai nem engedték, hanem maguk közt kiosztották az ő tárgyainak az előadását. Simént ez a nagy figyelem meghatotta s igy egyelőre lemondott az előadásokról. Azonban nyugtalanitotta az a gondolat, hogy a zsidó nyelvet tanártársai nem taníthatták s igy abban rövidséget szenvednek tanítványai. Ezért a szivességet csak novemberig vette igénybe. Akkor némi javulást is érezve állapotában, a tanítást megkezdette.

Az 1878-ik esztendő rosszul kezdődött Siménre nézve. Ez év január 2-án halt meg édes atyja. Betegsége miatt el sem mehetett temetésére. Ez az eset még fokozta betegségét. Most már mindenki sejtette, hogy a fáradhatatlan munkás férfi pályája a végéhez közeledik. Csak talán ő maga bizott és remélt. A legfájdalmasabban az érintette, hogy sem mindennapi kötelességeit, sem irodalmi munkásságát nem folytathatta a régi kedvvel és erővel. De azért önéletrajzát[1] irogatta és gyüjtögette az adatokat az unitárius eszmék történetéhez. Ez év nyarán még egy utolsó kisérletet tett egészsége helyreállitására. A korondi fürdőre ment. Állapota nem javult, hanem még rosszabbodott. Onnan már nem is jött vissza Kolozsvárra. Nagybetegen vitték Kiskadácsba, ahol szerető édes anyja már csak napokig ápolhatta. 1878. szept. 9-én a nemes pálya véget ért. Simén Domokos kiszenvedett. Temetése óriási részvét mellett 11-én történt. Derzsi József kolozsvári lelkész imádságot, Nagy Lajos tanár pedig siri beszédet tartott fölötte. Igy helyezték el porait a kiskadácsi temetőben. Temetése 10-ik évfordulójának a napján a feledhetetlen tanár és iró sirját csinos emlékkövel jelölték meg hálás tisztelői, amely alkalommal Boros György tartott emlékbeszédet. A sirkő felirata ez: «Kiskadácsi Simén Domokos unitárius theol. tanár és iró emlékére emeltették 1888. szept. 11-én tanitványai és barátai. Szül. 1836. megh. 1878.»

Simén Domokos nem volt tüneményes lángész. A teremtő géniusz sem ihlette lelkét. De annál nagyobb volt szorgalma s acélosabb akarata. Ennek a vasszorgalomnak és törhetetlen akaraterőnek tulajdonithatjuk azokat a szép sikereket, melyeket rövid pályája alatt elért. Szorgalmánál csak a könyvek szeretete volt nagyobb. Már tanuló korában megkezdette a könyvek gyüjtését s azt egész életén keresztül fáradhatlanul folytatta. Igy szerzett összsze egy gazdag és értékes könyvtárt, melyet utódai csonkitatlanul átadtak a kolozsvári kollegiumi könyvtárnak.

[1] Én az önéletrajzot nem láttam eredeti kézirásban, de Boros György a Prot. egyh. és isk. lap 1888. évf., 1547 és 1582 lapjain idézőjel között közli nagy részét. Az életrajzi adatokat innen is merítettem.

ahol «Simén-könyvtár» néven külön kereszteltetik. Mintegy 1800 kötet könyvet foglal magában. De nem csupán gyüjtötte a könyveket, hanem azokat olvasta és tanulmányozta is. Könyvtára volt az ő világa. Könyveit mindig céltudatosan forgatta. Mi előtt valamely müvéhez hozzá kezdett volna, áttanulmányozta annak egész irodalmát. Összeirta azoknak a müveknek jegyzékét, amelyekben valamely forrást gondolt. Azután az összeirt müveket megvette. Kéziratai között sok ilyen összeirás van, melyek a vásárlandó könyvek cimét és iróit foglalják magukban. Ezért van, hogy Simén mindig gazdag források alapján dolgozik. De mindig az eredeti forrásokat keresi föl.

Jól tudta azt, hogy a jelent csak az értheti meg, aki a multat ismeri, hogy a jelenben felszinen levő törekvések és irányzatok a múlt talajából emelkedtek ki. Ezért minden kérdés tárgyalásánál *történelmi* alapra helyezkedik. Bámulatos ügyességgel kutatja fel azokat a hajszálfinom ereket és gyökérszálakat, amelyek egy-egy dogma kifejlődéséhez hozzájárultak; élénk megfigyeléssel és határozott itélettel mutat rá azokra az idegen elemekre, amelyek az evangeliumi kereszténység eredetiségét megzavarták. De azért sohasem önhitt. Nemcsak nyomról-nyomra kiséri minden kérdésnek a történelmi fejlődését, hanem szivesen meghallgatja másoknak is az arra vonatkozó véleményét. Mint tanárt is az tette annyira szimpátikussá, hogy a maga nézetét soha sem erőszakolta tanítványaira. Elősorolt a felszinen levő tárgyra vonatkozó többféle véleményt s ezekhez csatolta a magáét. A feldolgozás kötelességét s a választás jogát tanítványaira bizta. Igy aztán mert maga is sokat tanult, sokat tudott tanítani.

A Simén irásait három csoportba lehet osztályozni tartalmuk szerint. Vannak *bibliai*, *dogmatikai* tárgyu dolgozatai és *vitairatai*. Mindenikben nagy könnyedséggel kezeli a tollat. Ezért irálya könnyed, egyszerü és világos. Nagyhangu frázisoktól, tulságosan szinező képektől óvakodik. Látszik, hogy van tudása és vannak gondolatai. Minden mondatával mond valamit. Ezért olvasása könnyü és kellemes. Ez nagyon kevés iróról mondható el, különösen azokról nem, akik a hit és vallás elvont kérdé-

seivel foglalkoznak. De Simén, amint a ruházatán nem türt foltot és pecsétet: ugy irályában sem hagyott fenn semmi homályt és kétértelmüséget. Szépen szeretett megjelenni az utcán és a tanteremben, de formásan állott mindig az olvasó közönség elébe is.

Egy másik jellemző sajátsága a szigoru rendszeresség. Minden dolgozatának van gerince. A legkisebb hirlapi cikkében is azonnal felfedezhető a rendszer. Gondolatmenete könnyen figyelemmel kisérhető. Nagyobb dolgozatait pedig számos fejezetre s apró paragrafusokra osztja. Azonban ez nincsen irásainak hátrányára sőt azoknak könnyebb felfogását segiti elő.

Bármit irt, bármit dolgozott, mindenütt éreztette határozott *unitárius* voltát. Dogmatikai, bibliai és vitairataiban ez a határozott irány felismerhető. Ezért sokan felekezetieséggel vádolták. Pedig nem volt a szó közönséges értelmében vett felekezetieskedő. Szüklátókörüség vagy elfogultság távol volt tőle. Ő az unitárizmust is egy magasabb szempontból fogta fel. Szerette az igazságot s azért volt unitárius. Az ő értelme szerint mindenki lehet unitárius, aki a keresztényi igazságokat a józan ész és lelkiismeret szava szerint fogja fel. Az ő unitárizmusa nem bizonyos tanoknak az elfogadása, hanem az egy Isten után vágyódó léleknek útja és iránya. Nem megállapitott tantétel, hanem hit, munka, törekvés és lelkesedés. Nem befejezett mü, hanem az isteni igazságok állandó keresése. Szóval Simén egy igazi modern unitárius teologus volt, aki nem csak megvédelmezte, de tovább is fejlesztette az unitárius irányzatot. Neve új fejezetet jelent az unitárizmus történetében. Iránya jövő fejlődésünknek az útját mutatja. Az ő életprogrammja még mindig a mi programmunk, a melyet megvalósitani vallási kötelességünk. [1]

[1] Multkori közleményünkbe az az értelemzavaró hiba csuszott be, mintha a Simén anyja az Augusztinovics Pál testvére lett volna. A valóság az, hogy az Augusztinovics Pál testvérét: Zsuzsánnát elvette Istvánfi György s ebből a házasságból született a Simén édes anyja, aki e szerint az Augusztinovics Pál testvérének volt a leánya. *V. A.*

Kelemen Albert.

(1844—1912.)

Irta: Ürmösi Kálmán.

1912 április hó 26-án repült szét, ha nem is a nagy, de a mi kis világunkra nézve a szó valódi értelmében lesújtó, mérhetlen veszteséget jelentő ama gyászhir, hogy Kelemen Albert marosvásárhely marosszentkirályi lelkész, marosköri esperes meghalt. Váratlan és meglepő s ennélfogva annál fájdalmasabb volt mindnyájunkra a veszteség, mert ha egy pár év óta betegeskedett is, de állapota annyira javultnak látszott, hogy már-már teljes felépülését reméltük s e reményben nyugodtan tekintettünk a jövő elébe. Mikor azonban bizonyosokká lettünk a kérlelhetetlen valóságról, mikor reményeink megsemmisülése kétségtelenné vált: nemcsak a szorosabb értelemben vett család hullatta a veszteség feletti fájó könnyeket, hanem mi, a pályatársak, mi, a vezérünket vesztett egyházkör tagjai, akik az ő szeretetének meleg sugarai érzetében egykor oly nyugodtak, oly boldogok valánk s most, mint a megrémült tanítványok a Gethsemáné kertben s még inkább az olajfák hegyén, kétségbeesetten gondoltunk a vigasztalan jövőre!

Mint mikor egy gondos édes atyát vesztenek el a szerető gyermekek, vagy a csaták tüzében edzett s mindég biztos győzelmet arató hadvezér dől ki a sereg éléről: úgy éreztük magunkat nemcsak az első pillanatokban, hanem azután is, míg a kötelességérzet magunkhoz nem térített s nem hallók a szózatot: mit álltok itt összedugott kezekkel, nézvén az égre? Ekkor ébredtünk tudatára annak, hogy szeretett vezérünknek nyomába kell lépnünk

bátran s habár nem lehetünk is az ő szakavatott munkájának oly gyakorlott folytatói, de igyekezzünk az erős akarat által méltók lenni hozzá, ki példát adott nekünk arra, hogy miként kell az elvállalt munkát teljesítni.

Bár a napilapok s folyóirataink megörökitették hasábjaikon az elhunyt temetését, mégis pár szóval legalább e helyen is megörökítendőnek tartom. A temetés külső fénye, az idő is kedvező lévén, valóban méltó volt nagy halottunkhoz. Nemcsak mi, a Maroskör belső emberei s egyházközségeink számos tagja voltunk ott, hanem részt vett abban Marosvásárhely lakossága osztály- és felekezeti különbség nélkül. A különböző hivatalok vezetői, felekezetek papjai, a marosvásárhelyi házi ezred tisztjei s a katonai iskola tanárai majdnem összeségükben. Ott voltak a mlgs és főt. E. K. Tanács képviseletében dr. Boros György egyh. főjegyző és Vári Albert kolozsvári kollégiumunk hittantanára.

A háznál imát mondott e sorok irója, mint az elhunytnak hivatali társa s az iskolai élettől fogva mindvégig jó barátja. Ugyan a háznál rövid szavakban bár, de sokat mondva, méltatta érdemeit Vári Albert; a sirnál pedig dr. Boros György egyh. főjegyző és Fazakas Lajos nyárádszentmárton-csikfalvi lelkész, közügyigazgató beszéltek lelkesedéssel, míg a köri tanítók gyászdala bezárta a halotti szertartást s ezzel a közönség őszinte könnyhullatása közben visszaadatott a földnek, ami a földé volt s azután elkisértük az üresen maradott lakba a mindenikünk között legnagyobb vesztest, a bus özvegyet, akinek e pillanattól fogva százszorta nagyobb szüksége van az Istenben való hitre és bizalomra, hogy az az üres hajlék, a hol eddig oly nagy sokasága a gyermekeknek tette élénkké és pezsgővé az életet, most az ő némaságával nehogy borus gondolatokat s érzelmeket keltsen a lélekben.

És most lássuk lehető rövidséggel, hogy ki volt Klemen Albert s mit vesztettünk benne? Életrajzi adatai a következők. Született Marosszentkirályon 1844 nov. 4-én, szülői voltak Kelemen István, akkor marosszentkirály—marosvásárhelyi, később nyárádszentlászlói s végül sza-

bédi lelkész és egyházköri jegyző, édes anyja Kádár Anna, akit már gyermekkorában elvesztett. Édesatyja második házasságával mostohaanyai kézre jutott tehát, de ez ellen panaszt soha sem hallottam tőle, noha gyakori együttlétünk alatt sok mindent s igy életsorsunk különböző részleteit is el-elbeszéltük egymásnak bizalmasan. Ellenben sokszor elbeszélte a gondos és tapintatos édes apának oktatásait, amelyekkel a már ifjuvá serdült s később az életpályára lépett, majd megnősült s még tapasztalatlan ifjut ellátta s bevezette, mint egy meghitt barát az élet ama rejtélyeibe, amelyek oly sokakat, akik kellő vértezet nélkül s hiányos felszereléssel indultak neki az útnak, döntöttek s döntenek veszedelembe s vágják ketté az életpályát, jóval a véghatár elérése előtt. Meglátszott rajta egész életén keresztül, hogy az édes apa intelmei termő talajra találtak az ő lelkében, mert mindig józan mérséklet nyilvánult meg eljárásaiban, szavaiban és tetteiben.

Tanulását, mint a legtöbb székely fiu, ő is Székelykereszturon kezdette s az ottani rendszer benne is hamar kifejtette az önállóságot, amelyre különben is hajlama volt. Már a harmadik gimnáziális osztályban tanítványai voltak a diákszámban levő tanulónak s megkezdődött a legbiztosabb módszer: a tanítva tanulás. Majd következett a légációba járás s ezzel hozzászokott jó idejében az ifju a nyilvános szerepléshez, amely annyira kifejtette az öntudatosabb bátorságot, hogy az az egész életén át meglátszott a székelykereszturi iskola tanulóin. Különösen kifejtette ez a papi pályára való hajlamot s bizony tán onnan került ki a legtöbb papja anyaszentegyházunknak.

Kelemen Albert gimnáziális tanulását kolozsvári főtanodánkban folytatta s fejezte is be 1863-ban, amikor érettségi vizsgát tett, bár ez akkor nem volt kötelező azokra nézve, akik papi pályára léptek. Ő pedig odalépett valódi hivatással és a pálya iránti előszeretettel. Már az 1863—64-ik tanévben, mint papnövendék az akkori idők szokása szerint az elemi osztályok köztanítója lett 42 fr. évi fizetés mellett. Itteni sikeres működése után előlépett a gimnáziális alsó osztályok köztanítójává s fizetése már 63 fr.-ra emelkedett. Boldog idők, amikor ily állá-

son is örömmel kapott az ifju s boldog volt, ha elnyerhette! Ma? De ne beszéljünk erről...

1867 február havában letette a papi szigorlatot is és már 1868-ban édes apja örökében a marosszentkirály—marosvásárhelyi egyházközségben találkozunk vele, mint rendes lelkészszel. Itt is maradott mind végig, nem bántotta lelkét a nagyobb egyházközségbe való előlépés vágya. Mindössze annyi változás történt életében, hogy Marosszentkirály elnéptelenedvén, ellenben Marosvásárhelyen a népesség beköltözések által fokozatosan szaporodván, szükségesnek mutatkozott, hogy a lelkész beköltözzék Marosvásárhelyre, ami annál könnyebben megvalósitható lett, mert a boldog emlékü Dersi János nagyalapitónk több házat hagyott az egyházközségnek s egyet megnevezetten lelkészi laknak.* Tehát 1895-ben beköltözött Marosvásárhelyre a két egyházközség közös lelkésze s azóta innen járt Szentkirályra a megszabott időkben istentiszteletek tartására.

1876-ban édes apja elhalálozásával köri jegyzőnek választatott s nem sokára ezután Farkas György köri esperes helyébe esperesnek. Már mint köri jegyző az elgyengült és beteges esperes helyett ő teljesitette az esperesi teendőket, mig annak 1882 április 24-én történt elhunytával, teljesen átvette s innen számitva 30 éven át vitte e nehéz és sok felelősséggel járó tisztet közmegnyugvásra s annyira lelkiismeretesen, hogy csakhamar kivívta magának azt a kitüntetést, hogy mindenki mintául tekintette e téren.

Ugyancsak 1876-ban választatott meg egyházi tanácsosnak s mint ilyen tagja lett az Egyh. és Zsinati főtanácsnak, valamint az E. K. Tanácsnak is. Ez igy volt 1900-ig, amikor életbe lépett az uj, ugynevezett képviseleti rendszer, amelynek értelmében a régi módon választott egyh. tanácsosok csak a főtanács tagjai lehettek, mert azóta a képv. tanácsnak saját választott tagjai vannak. Ám Kelemen Albert azért majdnem ennek is folyton tagja volt, mert időről-időre újból megválasztatott. Megválasz-

* Ma nem ez a papi lakás.

tatott ezek mellett 1894-ben főközügyigazgatónak is, a mint akkor nevezték ez állást, de erről saját feljegyzése szerint, hivatalos értesítést nem kapott. Ez állásra vonatkozó további feljegyzése ez: «az 1900. évben az öt évre szóló általános tisztújitáskor a főtanácson feledékenységben maradt az egyh. közügyigazgató megválasztása. De azért vittem újabbi 5 évig.»

Az 1904. évi főtanácson újabbi 5 évre választatott meg 65–1904 főt. sz. alatt, «abban a reményben, hogy e megbizatást szokott buzgalmával fogja teljesíteni.» 1909 szept. 30-án tartott főtanácson újabbi 5 évre ismét megválasztatott, de már egy év mulva betegsége okán kénytelen volt lemondani ezen tisztéről, melyet 16 éven át vitt nagy hűséggel és odaadással.

Tagja volt talán állandóan az oly nagy sikerrel s eredményesen működő főtanácsi bizottságnak is, amelyben bőséges tapasztalatait s közigazgatási képességeit nagy haszonnal értékesítette és így a főtanácsi bizottság, minden egyes tagja lelkiismeretes munkát végezvén benne, láthatólag elősegítette a főtanácsi ügyek gyors lefolyását.

*

Im ez az a keret, amelyben egy hasznos és nagyszabásu élet szép csöndesen minden nagyobb hullámvetések nélkül mint egy áldásos folyam, lefolyt. Ő reá találóan alkalmazható, amit Jézus Ézsaiás prófétától idézve, önmagáról mondott környezetének: *«imé az én szolgám, aki nem verseng és nem kiált és nem hallja senki az utcákon az ő szavát* (Máté 12, *18*–20). Mert ő igazán nem beszélt s mi több: nem beszéltetett magáról. Ő tett és hallgatott; mindent elvégzett, még a szoros értelemben vett kötelesség határán túl is, de nem hirdette országnak-világnak: mintha csak neki szólott volna, amit Jézus gyógyitásai után egyik-másik meggyógyultnak mondott: *«meglásd, hogy ne mond meg senkinek!»* Ő igazán nem a mai kor embere volt e tekintetben. Pedig vehetett volna példát sokaktól, akik, ha századrésznyit tettek is, mint, amit ő tett, már dobbal-sippal adják hirül a világnak, mintha csak Jeriko falait kellene leontaniok s mintha csak az érdemeivel dicsekvő

farizeust hallanók: bőjtölök egy héten kétszer s igazán megadom dézmáját minden marhámnak. És nem jubilált és nem jubiláltatta magát. E tekintetben el volt maradva a világtól. Hiszen manapság már a tiz év betelése valamely hivatalban ok a jubileumra. Neki elmult a 25, a 30, a 40 esztendeje s még több ennél is s ő: még sem ünnepeltette magát. Pedig bizony, ha valakinek igen, neki lett volna oka reá!...

44 évre terjedő papsága idejéből 27-et töltött Marosszentkirályon, 17-et pedig Marosvásárhelyen. Marosszentkirályon akkor még a népesség számszerüleg is megfelelő volt s volt templom, papiház, szóval a papi székhely feltételei megvoltak. Évek folytán azonban a népesség részint halálozás, részint kiköltözés által annyira elapadott, hogy majdnem egy család alkotta az egyházközséget; lesorvadott a templom, a papiház s a lelkész hosszas időn át a maga házában volt kénytelen lakni. Épitkezni pedig nem volt kinek s bár megvoltak a fedezetre szükséges alapok, helyesebb gazdaság volt a tőkék gyümölcsöztetése s növelése a jövő érdekében. Kelemen Albert Szentkirályon ily számítással gyarapította az egyházközség vagyonát s az különböző cimeken szép összegre szaporodott fel a meglevő fekvőségek mellett.

Beköltözvén Marosvásárhelyre 1895-ben, itt is az egyházközség vezetőivel, nevezetesen Fekete Gábor és Csongvay Lajos gondnok és pénztárnokkal egyetértően, hozzáfogtak a szervezéshez s később az úgynevezett Kordaház és nagykiterjedésü telek megvásárlása által, habár ez nem készpénzzel történt is, az egyházközség vagyoni emelkedésére biztos alapot tettek le, tekintve Marosvásárhely nagy arányú fejlődését s ezzel kapcsolatosan a telkek árának szemmel látható emelkedését. Még csak az hiányzik, hogy Marosszentkirály Vásárhelylyel politikailag egyesíttessék, ami remélhetőleg csak a közeli jövő kérdése s ekkor a két egyházközség is egyesülve megvalósulhat a minden igaz unitárius forró vágya, most még tán csak szép álma, hogy egy diszes templom kapcsolja össze a szétszórt híveket. Kár, hogy ezt még nem érhette meg Kelemen A., ki oly sokat tett, áldozott s a gyüjtés tekintetében erős mozgalmat indított. Kelemen A. vásárhelyi

papsága alatt majdnem 10 éven át a pénztárnokságot is vitte helyettesképpen s ez idő alatt sokat tett a pénzügyek rendezésére s a vagyoni helyzet szilárditására.

Igaz, hogy a lelkészi szolgálat mérsékelt volta lehetővé tette sok mellékes munka elvégzését, de az utóbbi években a különböző felsőbb- és alsóbb iskolák unitárius növendékeinek vallásos oktatása nagy mértékben terhelhelték itt is a lelkész munkáját. A korábbi időkben pedig, a midőn nem kötötték le s nem vették igénybe minden idejét a lelkészi teendők, annál többet tett, mint köri esperes.

S valóban a legtöbb eredményt felmutató munkát e téren végezte 30 éven át. Mint kedves gyermekét forró szeretettel öleli magához az édes anya s minden áldozatra kész annak boldogulásáért a gondos apa: úgy nem tartott semmi fáradságot terhelőnek Kelemen A. magára nézve, csakhogy esperesi tisztében mintaszerűen járhasson el s hogy ezen állásában azzá váljék, amit ez állás megkövetel attól, a ki betölti. Ez a szerve egyházunknak annyira fontos közigazgatásilag, mint az egészségnek a levegő. Jó esperesek jó közigazgatást, jó közigazgatás pedig virágzó egyházat jelentenek. Az esperes az, az egyházkörben, ami, mondjuk, az E. K. Tanács az egyházban. Amit egy egyházköri tanács kellene hogy vigyen és végezzen, azt viszi és végzi az esperes egymaga. Tanácsadója a hiveknek s tanácsosa felettes hatóságának. Itélkezik elsőfokulag belső emberek és egyházközségek között; végrehajtja a főhatóság rendeleteit; szóval, minden közvetítő kérdés az esperesbe ütközik, általa jut megoldásra.

Kelemen A. amint az esperesi teendőket átvette, legelső dolga volt, hogy az egyházközségek számadásának lélekölő munkáját reformálja, könnyebbé, áttekinthetővé tegye. E végből nyomatott és pedig egyelőre saját költségén számadási naplóiveket a napi bevételek és kiadások földjegyzésére. E mellé számadási iveket, amelyekbe a rendes bevételi és kiadási tételek szerint, a naplóból az egyszerü bevételek és kiadások összesítve foglaltattak egybe s egy áttekintéssel láthatóvá lettek. A harmadik rovata

volt ennek s ez ma is igy van: a pénzvagyon tételenkénti kimutatása és elhelyezése; a negyedik: a várandóság rovata volt, amely megfelelt a költségvetésnek s ami később azzá is idomult át. Ez az újítás egyelőre, mint minden más, nehezen ment s éppen azok részéről talált ellenállásra, akiknek leginkább kellett volna felkarolniok; de később rendbe jött a dolog s ma már a többi egyházkörök is jórészt átvették vagy hasonló módon csinálják.

Addig bizony sok nehézséggel ment a számadáskészités, mert kurátor uramnak vagy volt valami följegyzése a kalendáriumban kiadásairól, vagy nem; s e miatt bizony sokszor csak a gondolom s az emlékezőtehetség, mely pedig nem egyszer cserben hagyta, volt az alap, amelyen felépült az egyházközség vagyoni állapotának fokmérője: a számadás, nem egyszer a gondnok esetleg az egyházközség kárára.

Ennek megszüntetését célozta Kelemen A.-nek ezen emlitettem reformja, amely csakugyan be is vált. Neki itt is, mint minden más eljárásaiban esperesi vezérelve volt a pontosság, hüség és pártatlanság le- és fel egyaránt. Ő szerette Pétert is, Pált is, de legalább szerette az igazságot. Ezért s ez által lett az ő kezében az esperesség az az egészséges szerv, amely, mint langyos eső s mint jótékony napfény áldást árasztott az egyházkörben s igy az egész egyházban.

Mint esperes hivatalból is, de választás utján is tagja volt a főtanácsnak s abban mondhatom, mindig jelen volt s részt vett a tanácskozásokon; ott a tárgyalások menetére átgondolt komoly véleményével a törvényhez s törvényes gyakorlatokhoz való ragaszkodásával irányitó befolyást gyakorolt és megtörtént, hogy nem egyszer csak maga állott egyedül az egésszel szemben s a győztes, ha már arról lehet szó, mégis ő lett. Igy volt ez, hogy más esetről ne szóljak, a közelebbi csókfalvi zsinaton. A főgondnok személyére nézve az egész egy véleményen lévén, felkiáltás által való választást akart a nagy többség, a törvény által előirt titkos választás helyett s mikor már-már belement volna a felkiáltás utján való választásba a főtanács, felszólalt Kelemen A. ugyis, mint egyházi köz-

ügyigazgató s ugyis, mint a törvényes esperes s felszólalására a törvényes úton, titkos szavazással történt a választás, de annál nagyobb diadallal s nagyobb dicsőséggel, mert minden beadott szavazat Fekete Gábor urra esett s igy mégis egyhangu lett a választás!

Egyházi közügyigazgatói tisztében s előbb, mint főközügyigazgató, a régi latinos kifejezés szerint *os ecclesiae* volt, a mi azt a tisztét jelentette, hogy ő a közszónok s főtanácsi tanácskozások előtt az ő vezérlete alatt tisztelegnek a tanácsi tagok az elnökségnél s ő nyitja meg és zárja be a főtanácsokat imával. Ily alkalmakra mondott imái mindig emelkedett szellemüek s kenetesek voltak.

Ennyi s ily széleskörü munkásság mellett irodalmi téren is értékes dolgozatokat hagyott hátra a «Keresztény Magvető» hasábjain. Igy a többek közt: «*Egyházközségeink pénzvagyonának kezeléséről s inditvány e tárgyban*». «*Marosköri vizsgálatról*». «*Beszéd Derzsi János felett*». «*Az évangeliom hatalma*». «*A szentek egyezsége*». «*Felköszöntés a Berde serleggel*». Ezeken kivül önálló füzetben jelent meg: «*A népiskolai vallástanítás jelen állása és célszerű reformja*» cimü felolvasása, melyet a Dávid Ferenc egyletnek 1886-ban Kolozsvárott tartott közgyülésében olvasott fel. Ugyancsak a Dávid Ferenc egylet kiadványai között jelent meg «*Tizenkét cikk az unitárizmusról*» cimü füzetben «*Egyházunk mozgató erői*» cimü értékes cikke.

Nem hagyhatom említetlen azt sem, hogy mint lelkészköri alelnök, igen értékes felolvasást tartott a lelkészi teendők sokoldaluságáról a székelykeresztúri lelkészértekezleten s javasolta a «*lelkészi emlékeztető*» készítését, közhasználatba bocsátását, amit az értekezlet egyhangulag örömmel elfogadott s később az E. K. Tanács is elfogadván, kiküldötte alkalmazás végett a lelkészeknek. Kelemen A.-nek ezt a hasznos és gyakorlati érzékre valló munkáját igazán nem lehet eléggé megbecsülni, főleg kezdő lelkészeknek, de hasznát veszik annak az idősebbek is. Ő még e mellé tette az esperesi emlékeztetőt is, mi által munkája annál teljesebbé lett.

Még egy nevezetes alkotás füződik Kelemen nevéhez s ez

az *»Egyházszervezeti törvények»* összeállitása. Tudomásom szerint részök van benne Végh Mihály egyházi- és püspöki titkár és dr. Gál Kelemen kollégiumi igazgató-tanár afiainak is. Három erős oszlopa egyházunknak, nem csoda, ha derék munkát végeztek. Sajnos., hogy az egyik oszlop idő előtt kidült, de kivánatos lenne egyházunk közérdekében, hogy az *unitárius törvények* újabbak kiadásával bővülnének, hogy necsak a szokás és a gyakorlat vezessen, hanem legyenek irott törvényeink minden téren s azokra támaszkodhatnánk.

A Simó János néhai lelkésztársunk által megalkotott *Unitárius Szószék* létesítésében szintén ott találjuk Kelemen Albertet. Nemcsak egy igen értékes dolgozatával: *«Miben áll a keresztény sziv tisztasága?»* gazdagította a különben is tartalmas kötetet, hanem annak szerkesztésében is segitségül volt, amit a szerkesztő előszavában hálás köszönettel juttat kifejezésre.

*

Eddig Kelemen Albertről csak úgy szóltam, mint egyházi emberről, de ha csak egy-két szóban is, emlitést kell tennem róla, mint polgárról, mint hazafiról is, annyival inkább, mert a mi szabadelvü vallásunk megkivánja minden egyes tagjától azt, hogy a haza iránti szent kötelességeket is hiven, áldozó szeretettel teljesítni igyekezzék. Ám a hazafiságnak sok álfaja van, melyek között a legbujábban burjánzó: kiállni a köztérre s ott ékes, hangzatos, de üres szavakban áradozni s vezetni félre az *«oh nép»-et*. Kelemen Albert nem tartozott az efajta hazafiakhoz. Neki, mint mindenben saját véleménnyel biró embernek, meg volt a maga meggyőződése, a maga pártállása; de a politikai élet hullámverését messze elkerülte, mint amely tudvalevőleg mindent be szokott piszkolni s amelyben lerántanak bárkit, ha az egy más valakinek utjában áll. Ő nem akart e téren vezér lenni, közkatona volt csak, de olyan, aki helyt áll a kötelesség szavára mindig s nem hátrál, ha tenni kell. Tagja volt a marostordamegyei törvényhatósági bizottságnak több éven át s mint ilyen a szakbizottságokban kivette a maga munkarészét hüségesen.

*

Hátra van még szólnom az elhunyt családi életéről. Első házasságát 1869-ben, tehát lelkészi állomásra lépése után való évben kötötte pusztakamarási Kis Juliánnával. Ezt a nejét hamarosan elvesztette s özvegyen maradott 5 kiskoru gyermekkel. A legsulyosabb csapás, ami egy érzékeny szivü férjet és apát érhet. De ő e sulyos megpróbáltatásban nem csüggedett el, hanem Istenben bizva, ujból házasságot kötött 1882-ben szentgericei Gál Katalinnal, szentgericei Gál Zsigmond és Jakab Ágnes leányával. Ebből a házasságból is négy gyermek származott, három fiu és egy leány, a két házasságból tehát kilenc gyermek, hét fiu és két leány. Kisebbik leánya az ő halála előtt három hónappal halt meg, a többiek mind élnek és a legkisebb fiut kivéve, aki a tanulását még nem fejezte be, mindannyian kedvező helyzetben s társadalmi állásban vannak. Közülök egy járásbiró, egy szolgabiró, négy lelkész s leánya Kolozsvárt van férjnél, mint Imre Zsigmond ének- és zenetanár felesége. Ennyi gyermeknek felnevelése és tisztességes állásba helyezése gondolható, mennyi áldozatot kiván a szülőktől az elmaradhatatlan gond mellett! Csak a mindennapi kenyér s az ezzel egybefüggő szükségletek a szülői ház falain belől mit emésztenek fel?! Hát amikor a magasabb szükségletek, a lélek eledelének megszerzésére került a sor, miként tehetett annak eleget egy szerény sorsu unitárius lelkész?! S mindezeket Kelemen Albert lelkiismeretes gonddal és minden zugolódás nélkül tette meg gyermekeivel szemben s állította mindeniket oda, a hová vágya és hajlama vitte.

Hogy ezeket megtehesse, természetesen nagy befolyása volt erre kedvező anyagi helyzete mellett, a mindenben hüséges, gondos feleség, a már bús özvegy, Gál Katalin; aki az első házasságból reámaradott kiskoru árvákat is édes anyai gonddal és szeretettel növelte fel. És itt elmondhatjuk, hogy a mi a legritkább szerencse az életben, Kelemen Albertnek azt adta meg az Isten, hogy t. i. a második házasságát jól találta, mert olyan feleséget kapott (szándékosan használom a feleség szót, a nő helyett), aki szerény igényeket vitt férje házába, akinek

nem a divatüzés, nem az egyletieskedés volt élte feladata, hanem arra törekedett, hogy legyen a szónak valódi értelmében házias gazdasszony, odaadó, hü feleség s gondos édes anya. Ezekkel az igazi női erényekkel építette házát s nevelte gyermekeit, hogy azok legyenek ékességei nemcsak a háznak, hanem hasznos tagjai a hazának és egyháznak.

*

Az elmondottakból talán kidomborul annyira a Kelemen Albert lelki képe, hogy az felismerhető az ismerősök s megismerhető a nem ismerősök által is. Nem hizelgek ugyan magamnak, hogy sikerült volna épp oly tiszta képet alkotnom róla, amilyen lelkemben él s amilyen ő a valóságban volt. De ez nem jó akaratomon, hanem tehetségem fogyatékosságán mult s ez legyen mentsége hiányaimnak az olvasó és az elhunyt boldogult szelleme előtt. Mig azonban ezen előttem s hiszem mindnyájunk által tisztelt alaktól megválnék, összegezem az elmondottakat. Jellemző tulajdonai voltak: kitartó, pontos munkásság hivatalos kötelességeiben. Határozottság a megismert igazság és meggyőződése mellett, *si fractus illabatur orbis*. Mint kormányzó férfi szelid, jézusi szerénység s jánosi szeretet által vezéreltetve. Barátaihoz hü barát, családjában gondos férj és apa s övéiért minden áldozatra kész, a bölcs mérséklet határai között. Ezek a tulajdonok tették őt oly kiváló emberré, hogy az ő emlékezete állni és élni fog s az évek hullámai sem fogják a feledés tengerébe sodorni, mert reá alkalmazható valóban egyik kiváló irónk eme mondása: *a derék nem fél az idők mohától, a koporsóból kitör és eget kér!*...

Az unitárius hitújítás Lengyelországban 1560—1660-ig.*

Irta: Merczyng H. szentpétervári tanár.

A lengyel köztársaság** a XVI-ik százévben rendkivül nagy birodalom volt, mely az Oderától a Duna és Dnieperig s a balti tengertől a Fekete tengerig terjedt. E területen, mely nagyobb volt, mint a mai német birodalom a vallási renaissance a legnagyobb diadalokat aratta, mert a Jagellok családjából származott utolsó király, Zsigmond Ágoston alatt (1548—1572) e birodalom csaknem teljes vallásszabadságnak örvendett, mi akkor páratlan volt a világon, talán az egy kicsiny Erdélyt kivéve. A hitujitás ugyan már Zsigmond Ágoston elődje, I. Zsigmond uralkodása alatt megindult ez országban, 1520-tól kezdve, nagyobbrészt lutheri előképek szerint, megindult annyira, hogy e korai időben is találunk egy unitárius hitvallóra. Weygel városi tanácsos nejét, Zalazsowszka Katalint, Krakowban máglyán égették meg. De mindezek a kezdetek még nem haladhattak sokra, mert I. Zsigmond uralkodása alatt a katholikus papság a vallási ügyekre nézve még a kezében tartott Lengyelországban minden hatalmat. Csakis Zsigmond Ágoston király idejében, 1552—1562-ig, szüntették meg a rendek a papi tör-

* E folyóiratunk számára is megküldött tört. cikket örömmel közöljük. Merczyng tanár érdekesen világítja meg benne az előttünk ismeretes lengyelországi unitárius hitújítás kezdeteit. *Szerk.*

** Lengyelországot, ámbár királyai voltak, hivatalosan köztársaságnak nevezték, mivel, amint tudva van, a királyt a lengyelek *választották*, elméletileg minden szavazásra jogosult, azaz minden nemes szavazatával. Gyakorlatban a választás Lengyelországra természetesen a legnagyobb szerencsétlenség volt,

vényszékek itéletének úgynevezett «exekució»-ját, vagyis a katholikus püspököknek az eretnekek ellen való kárhoztató itéleteit Lengyelországban az állami hatalom többé nem hajtotta végre és az 1573-iki országgyülésen a lengyel köztársaságnak alaptörvénye lett az általános türelem «inter dissidentes de religione christiana» azaz azok között, kik a keresztény vallásra nézve egymástól különböznek.)

Az 1552. évvel kezdődik Lengyelországban az általános hitújító mozgalom. Száz és száz protestáns gyülekezet alakult a birodalom minden részében;* a szenátoroknak fele és az országgyülési köveleknek nagy része az evangelikus egyházba lépett át és a jelenleg élő lengyel katholikus történelemirók közt egyik legismertebb, Galiczia mostani helytartója, dr. Bobrzynski, azt a véleményt nyilvánítja, hogy akik akkor Lengyelországban értelem, állás és befolyás által kitüntek, mind elvesztette a róm. kath. egyház.

E mozgalom tetőpontját az 1570-iki sandomiri zsinaton érte el, hol a három evangelikus nemzeti egyház, a lutheri, kalvini és a cseh testvéreké unióba lépett, mit sajnos, később sokszor nem tartottak meg. Hogy ez a reményteljesen indult hitújító mozgalom hogyan és miért győzetett le, annak tárgyalása nem tartozik itt föladatom körébe; aki az iránt érdeklődik, tájékozást nyerhet gróf Krasinski Valér tudományos értékben ma sem vesztett müvéből,** annak az irónak a munkájából, ki egyike ama kevésszámu lengyel nemeseknek, kik atyáik protestáns hitét a XIX. évszázig megtartották.

* L. az általam kiadott térképét a régi Lengyelország evangelikus egyházközségeinek. Warsó, 1905.

** Historical sketch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrines have exercised on that country in literary, moral and political respects by Count Valerian *Krasinski*. London, 1838. To the protestants of the British Empire and of the United States of America dedicated by a polish Protestant. – Van egy német és francia fordítása is e munkának, sőt 1900 óta egy lengyel is. A német e cím alatt: Geschichte des Ursprungs, Fortschritts und Verfalls der Reformation in Polen. Nach der engl. Ausgabe bearbeitet von Adolf Lindau. Leipzig, 1841.

Mi itt csupán az unitárius reformáció rövid vázolására szoritkozhatunk. Pszichologiai tény, hogy minden forradalomban a szellemek tovább ragadtatnak annál, mint a mivel az illető forradalom megindult. Servét ugyanahhoz az irányhoz tartozik, mint Kalvin, csakhogy ő Kalvinnál tovább megy; az 1789-iki francia nemzetgyülés után az 1793-iki nemzeti konvent következik. Igy volt Lengyelországban is. Mikor a lengyel protestánsok a róm. katholikus egyház megigazulás tanát a szent irás tanulmányozása következtében elvetették és vallásos nézeteiknek alapjául a reformátorok sola fides-ét tették, némelyek tovább mentek ennél, némelyek a régi egyház háromságtanának és christologiájának birálatáig merészkedtek. A számos olasz tudós, akik akkor, hála a vallásszabadságnak, Krakowban tartózkodtak s köztük különösen Socinus Laelius, a lengyelországi unitárius mozgalomban később oly nagy szerepet játszott Socinus Faustusnak nagybátyja, itt is jelentékeny hatást gyakorolt. 1560-tól kezdve Pauli György, a krakowi ev. gyülekezet lelkésze az antitrinitárius és új christologiai nézeteket nyilvánosan hirdeti. 1563-ban Krakow körül 30 gyülekezet kiválik az ág. ev. egyházból és megalkotják az «ecclesia minor»-t, azaz a lengyel unitárius egyházat. Ugyanabban az időben elterjednek az unitárius nézetek a birodalom keleti részében Litvániában is, hol a reform mozgalom feje, a sajnos már 1565-ben elhalt litvániai helytartó Radzivill Miklós, a fekete Radzivill herceg nagyon hajlott az antitrinitárius nézetekhez.

De az unitárius mozgalomnak további terjedését a következő évtizekben akadályozta magában az antitrinitarius egyház kebelében keletkezett tulságosan sok secta. 1570-től 1590-ig ez egyházban annyi véleménykülönbség állott elő, mint csaknem a kereszténység első napjaiban. Mindazok a teológiai irányok, melyek ellen a niceai, ephesusi és chalcedoni zsinaton mint eretnekségek ellen folyt a harc, Lengyelországban ismét felujultak. Mit az egyházi atyák Chalcedonban kárhoztattak, az mind foglalkoztatta birtokain a Dnyepertől az Oderáig a lengyel nemességet a XVI. száz végén. Monarchiánusok, monothele-

ták, tabelliánusok, Krisztust nem imádók itt mind ujra feléledtek. Zsinatot zsinat követett, vitatkozást ismét vitatkozás. Tolstoj elvét — ne állj ellent a gonosznak — az egyik szekta elméletileg és gyakorlatilag teljességre vitte s követőinek a fegyverviselést és polgári állások elfogadását megtiltotta. És ismét a Krisztust nem imádók — mint Erdélyben — mindinkább rációnális vallási nézet felé hajoltak. E lengyel unitárius szektáknak tanai még maig sincsenek feltárva, mivel az erre vonatkozó irások, melyeket kizárólag lengyel nyelven irtak, vagy egészen megsemmisültek a katolikus visszahatás alatt a XVII. és XVIII. százévben, vagy pedig csak egyetlen példányban léteznek különböző könyvtárakban.

E szektáknak nehány képviselőjét mégis ismerjük, köztük *Budny* Simont, litaui lelkészt, ki rációnálisztikus volt és Dávid Ferencre támaszkodott; *Farnovszkit,* ki a lengyel Kárpátok előhegyein levő községek egyikében volt lelkész és a Krisztus eleve létezésének tanát védelmezte; *Chechovic,* lublini predikátort, kit erős anabaptista szellem hatott át, ki az eleve-létezést tagadta és Farnowski ellen küzdött és ismerjük *Gonesius* Péter wengrowi predikátort és ismerünk sok mást. Hogyha e szekták előállása élénk vallásos életre mutat, mégis valószinü, hogy az egész mozgalomnak 1600 körül a sirját ássa meg, mert amint egykoruak bizonyitják, a folytonos veszekedés, civódás nagyon sokat visszatéritett a róm. egyházba.

De a lengyel unitárius egyháznak eltünése mégis másként kellett, hogy történjék és még sok dicsőségteljes időket kellett, hogy érjen. Ezt a lengyel antitrinitáriusok az olasz gondolkozónak és reformátornak, Socinus Faustusnak köszönik, ki a különböző szektákat egy lengyel antitrinitárius egyházba tudta egyesiteni, melyet az ő halála után (1604) a hivatalos elnevezés «lengyel testvérek» — fratres Poloni — mellett sociniánusnak is neveztek.

Socinus, ki mint olasz nemes szives fogadtatásra talált a lengyel nemességnél és egy lengyel nemes hölgyet vett feleségül, végre létrehozta az annyira óhajtott egységet. Szellemi központja a lengyel unitariusoknak, akkor socinianusoknak, a kicsiny *Rakow* városa lett, mely Kra-

kowtól mintegy 50 kilóméterre fekszik, s melyet 1570-ben *Sieninski* antitrinitárius lengyel nemes alapított. Itt állítottak fel egy hires, csaknem egyetemi szinvonalú unitárius iskolát,* hol a tanulók száma rendesen 1000 körül járt; itt volt a socinianusoknak fő nyomdája, s itt tartották a zsinatokat. Socinus csak a kezdetét érte meg az unitárius tan lengyelországi felvirágozásának. 1604 március 3-án meghalt Luclawice unitárius községben, mely Krakowtól délkelet felé 130 kilóméterre fekszik. Főmunkája, az összes lengyel unitáriusokat dogmatikailag egyesítő rakowi káté, csak halála után 1605-ben jelent meg lengyel nyelven és később 1609-ben az ismert latin szövegben e cimen: Catechesis Ecclesiarum Polonicarum Unum Deum Patrem, illiusque Filium unigenitum, una cum Spiritu Sancto ex S. Scriptura confitentium, mely később csak nem minden mivelt nyelvre lefordíttatott.** E katekizmus megalkotásában Socinus mellett közremüködtek az első unitárius lengyel hittudósok: Moskorzewski, Crellius, Sand és mások. Érdekes esetlegesség, hogy Socinus siremlékét az idő vihara megkimélte a rombolástól,*** habár, amint mondják, a sir üres, mert a nagy «eretnek»-nek csontjait már rég kihányták abból. A másikat is, szellemi munkáját megsemmisítették Lengyelországban, de csak egy félszázév mulva az ő halála után. Ez idő alatt fejlődött ki az unitárizmus egységben erősödve és mind tovább terjedve. 1620 táján rendkivül elterjedt Volhynia tartományban, hol a nép — nemzetiségre nézve kisoroszok (ruthének főképp a görög egyházhoz tartozott. Egy munkámban sikerült megmutatnom**** hogy a hires Pseudo-Demetrius Lengyelországba való első jövetelekor a socinianus egyházba lépett át és hogy mint moszkvai cár is 1606-ban egy lengyel socinianus követséget fogadott, melyet a rakowi zsinat küldött Moszkvába.

* Hogy mily magas fokon állott ez iskolában a matematikai és termé-szettudományi tárgyakban a tanítás, kimutattam a krakowi tudományos akadémiától kiadott egyik munkámban

** Az angol fordítást Londonban I. Jakab alatt kárhoztatták.

*** Én először 1897-ben látogattam meg a síremléket s másodszor 1910 májusban dr. Wendteve', a valláskongresszus titkárával.

**** A varsói történelmi folyóiratban.

De az unitárizmus eltünése Lengyelországban már közel volt. A katholikus visszahatás III. Zsigmond uralkodása alatt (1588—1632) mind nagyobb tért foglalt és bár a türelmi törvényt nem szüntették meg, a gyakorlatban azonban mind kevésbé vették figyelembe.

1638-ban panaszt emeltek a sociniánusok ellen, hogy két rakowi tanuló a helység határában levő krisztusképre nyillal lövöldözött. És e panasz alapján, mely legvalószinübben hamis volt, rakowi iskolájukat, gyülekezetüket, nyomdájukat megszüntették és az unitárius templomba katholikus istentiszteletet vezettek be. Ez idő óta — csaknem háromszáz év óta — az egykor virágzó s egész Európában ismert Rakow jelentéktelen helységgé sülyedt, hol csak nehány száz szegény zsidó tengeti nyomorult életét.

A rakowi vereséget ujabb vereségek követték. Mivel az unitáriusok iskolájukat Wolhyniába Kisielinbe tették át, 1644-ben az országgyülés semmis ürügy alatt ezt az iskolát is megszüntette és 1647-ben Schlichtyngius János, bukowiec-i unitárius hittudóst az országból számüzetésre s az unitárius tant védelmező lengyel nyelvü munkáját bakó által megégetésre itélte. Az evang. és unitárius vallásu követek közül ugyan többen tiltakoztak ez önkényes rendszabályok ellen, de tiltakozásuk a túlhatalommal szemben hatástalan maradt. Vana sine viribus ira.

És jött a vég. 1655-ben a lengyel köztársaságot minden oldalról ellenség szorongatta. A svédek Károly Gusztáv alatt ostromolták a tulajdonképpeni lengyel királyságot, a keleti tartományokat pedig orosz csapatok szállották meg. Általános felkelés megmentette a birodalmat ez alkalommal. Kisebbedve ugyan, de megmenekült. Hanem a nemzeti felkelést a katholicismusnak erős fanatizmusa követte. Békekötés után bosszujokat a hitetleneken, a disszidenseken, az eretnekeken — kikhez tartoztak a svédek is — töltötték ki. A lengyel evangelikusok akkor még nagyobb számban voltak, semhogy az országból számüzzék, azért a «krisztustagadókon», az «arianusokon» (igy nevezték a lengyel törvényben az unitáriusokat) bosszulták meg magukat. Az 1658-ban Varsóban tartott országgyülés kimondotta, hogy az 1573-iki türelmi törvényt nem terjeszti

ki a krisztústagadókra és az unitáriusokat felhivta, hogy vagy három év alatt katholikusok legyenek, vagy pedig javaikat eladva az országot örökre hagyják el. Ugyanakkor eltiltották az unitárius istentiszteletet és megtiltották azt is, hogy az evang. hitre áttérjenek. Az 1659-iki országgyülés már csak egy évet tüzött ki erre és 1660 julius 10-ike volt az utolsó határnap a lengyel unitáriusokra nézve. Néhány száz lengyel nemes család csekély áron eladta birtokát s csaknem mint koldusok elhagyják az országot, a meggyőződésnek mindent feláldozva. Még ma is csaknem négyszáz év multán meg kell hajolnunk, a mint akkor nevezték őket, a szegény lengyel testvérek e hithüsége előtt.

Főleg Erdélybe s keleti Poroszországba menekültek, mely utóbbinak akkor helytartója Radzivil Boguslaw ev. lengyel herceg volt. Egészen a XVIII-ik száz végéig léteztek mindkét helyen lengyel unitárius egyházközségek. A lengyel unitáriusok Erdélyben összeolvadtak a magyar unitáriusokkal* és a Kelet-poroszországiak a német evangélikusokkal. Csakis a lengyel nevek, melyek némely esetben az első lengyel nemes családok neveivel azonosak, emlékeztetnek arra a mozgalomra, melylyel a hajdani lengyel köztársaság az emberiség vallási fejlődésében részt vett.

Ford. *Péterfi Dénes.*

* Legyen szabad itt az én igen tisztelt magyar unitárius barátaimnak Péterfi Dénes, a kolozsvári unitárius gyülekezet első lelkészének és dr. Boros György ottani teol tanárnak legmelegebb köszönetemet nyilvánítani azért a szives segítségért, melyet nékem kétszeri Kolozsvárt tartózkodásom alatt, a lengyel unitáriusok eltűnt zsinati jegyzőkönyvei után való keresésemben nyújtottak.

Pókai Sárosi János végrendelete.

(1706.)

Az unitárius egyház történetében két Sárosi család vitt előkelő szerepet: egyik a Kissárosi, a másik a Pókai Sárosi család. Mind a kettő ősei a Bethlen Gábor kora óta vittek jelentősebb szerepet s mind a két család tagjai már a XVII. század folyamán vezető állásokat töltenek be. A Kissárosi Sárosiak közül Sárosi János Apafy Mihály uralkodása alatt Küküllőmegye országgyülési követe, majd portai főkövet s végül az ország itélőmestere. Feleségével Tóth Borbárával a Nyárád mentén nagy birtokot kapott. Leginkább a Kisküküllő mellett, Szőkefalván élt s a szőkefalvi unitárius egyházról nagylelküleg gondoskodott. Leánya, Sárosi Ilona az unitárius egyház egyik első főgondnokának, Vargyasi Daniel Péternek lett a felesége. E házasságból négy leány származott, kik közül Zsófia gróf Haller János gubernátorhoz ment férjhez s idősebb korában vallását elhagyva, áttért katholikusnak, megvonta a szőkefalvi egyháztól a Sárosi János által tett dézmaalapítványt s a szőkefalvi templomunkat is a katholikusoknak adatta.[1]

A másik Sárosi család megalapítója Sárosi János, aki 1619-ben nyert cimeres nemességet[2] s 1635-ben kapott Pókára adományt.[3] Családja azóta iratta innen előnevét. Előkelő állásba jutott. Mint fiscalis directornak te-

[1] Vargyasi id. Daniel Gábor: A vargyasi Daniel család eredete stb 262–64. Ker. Magvető 1875. 194—95. 1876. 328—32. 1877. 153—58.

[2] Sándor Imre: Cimerlevelek I. 73 l. Régebbi, 1564-beli címeres levelük hamis volt.

[3] Az eredeti adománylevél a Pókai Sárosi-levéltárban az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában Kolozsvárt.

kintélyes része volt Zolyomi Dávid hütlenségi pörének az I. Rákóczy György fejedelem kedvére történt elintézésében s szerepel a dési complanatio idején is. Felesége, s fejedelmi adomány révén is Nyárádszentlászlón és Szentháromságon birtokokhoz jutott s utódai a nyárádszentlászlói néhai Sygher-féle jószágot birták s a Szentlászlói előnevet is használták. Pókai *Sárosi* Jánosnak három fia volt: *György*, ki 1662–72 közt Marosszék főkirálybirája, követe s Apafy tanácsura. Utódai buzgó unitáriusok maradtak. A második fiú, *Gergely* ága fiával Sámuellel kihalt. A harmadik fiú Sárosi *János* kortársa Kissárosi Sárosi János itélőmesternek, akivel többször együtt szerepel. Igy 1687-ben ott van abban a portai követségben, amelyet Kissárosi Sárosi János vezetett. Atyja és bátyja után ő is marosszéki főkirálybiró. Ebben a méltóságban találjuk 1699-ben s ebben érte a Rákóczi Ferenc szabadságharca is. Első felesége Erdőtelki Miklós özvegye Ébeni Zsuzsa, a második Inczédi Erzsébet volt, akinek révén Apafy fejedelem feleségével, Bornemisza Annával rokonságba jutott. Első felesége már 1685 december 28-án meghalt.[1] A második még végrendelkezése idején, 1706 február 16-án életben volt.

Ez a Pókai Sárosi János az, akinek végrendeletét alább közöljük.

E végrendeletből buzgó vallásos lélek s az unitárius valláshoz való meleg ragaszkodás szól. Látjuk az élet határszélén bucsúzó főembernél, hogy amit életében tettekkel bizonyított,[2] egyháza iránti szeretetét, utódainál is biztosítani akarta.

Sajnos, ez a szép célja nem egészen sikerült. Fia, János 1747 tájt a kora sok gyenge emberét megszédített áramlatok hatása alatt római katholikus lett. Ezzel elvált családja másik, erős unitáriusnak maradt ágától

[1] 1687 február 16-án kelt admonitorio-relatoria a Sárosi János végrendeletével ugyanazonos kir. táblai kiadványban a Vargyasi br. Daniel család levéltárában.

[2] Ő adta a nyárádszentlászlói unitárius egyháznak azt a szép aranyozott ezüst poharat, mely ma is az eklézsia birtokában van.

s a két ág viszonya egymáshoz vagyoni kérdések miatt is hidegedvén, kihalásukig idegenek maradtak egymáshoz.[1]

Maga Sárosi János végrendelete a következő:

Én, *Szentlászlai Sárosi János* adok hálákat az én szent teremtő Istenemnek, hogy ingyen való kegyelméből létemet adta, annyi hosszas napig (ki már szintén hetvenhárom esztendős ember vagyok) sok változásokban őrizett, oltalmazott, tartott, táplált; mind ez mai napig kegyelmesen gondomat viselte, mostan már életemnek szintén fodtán az Isten ő felsége itéletéből büneinkért .... nagy változással, egymás ellen való hadakozással .... látogatván bennünket, életemnek végét tudgya az könyörületességnek Istene, – azért ezeket meggondolván, tészek az én utánnam valók között ilyen rendelést, testamentumot.

Az én Istenem szemeim előtt ez ideig két szerelmes gyermekeimet megmarasztotta: egyik *Sárosi* Susánna *Horváth* Miklósné, szegény előbbeni feleségemtől, *Ebeni* Susánnától való leányom, ez mostani fiam *Sárosi* János, mostani feleségemtől, *Inczédi* Erzsébettől való. Minthogy mind ős s mind ami kevés keresett jószágom vagyon, azok mind fiat leányt egyaránt illetnek, mindenütt valók, azért azt osszák két felé istenesen egymás között, megalkuván felőlle, kinek-kinek keze ügyében mint jobbnak itélhetik. Az én feleségemet nevem viseléséig ki nem rekeszthetik, lévén az országnak arról irott törvénye.

Ha mi arany, ezüst marháeskám maradhatna, az legyen az fiamé Sárosi Jánosé és egyéb lábos marháimat akármi névvel nevezendőket osszák két felé az anyjával Inczédi Erzsébettel.

A lábos marhák, ha annyira lennének, az leányomat Sárosi Susánnát ne hagygyák semmi nélkült.

[1] A Pókai Sárosiakra főforrásaink: Kelemen Lajos: A Pókai Sárosiakról. Ker. Magv. 1899. 338—40. Mike Sándor: Collectio genealogica nobilitatis Transylvaniae B. köt. 654—55 l. az Erd. Múzeum kézirattárában. Vallatás a szentháromsági templom visszafoglalásáról kelt 1753 szept. 24. Eredetije a nyárádszentlászlói unitárius egyház tulajdonában. Érdekesnek tartjuk megemlítni, hogy Sárosy Gyulát, az „Arany trombita" szerzőjét is régebbi irodalomtörténeti adatok Pókai Sárosinak mondják.

Én már egyebet nem tudok irni, mindenek felett hagyom átok alatt: a fiam az unitárius scholán kivül más valláson lévő scholában tanulni ne mennyen; erre mind püspök, plébánus uramék és esperest uraim igen szorgalmatosan rá vigyázzanak; meg se engedgyék az unitárius scholán kivül menni tanulni. Ha Isten élteti, két esztendeig még tanuljon; ha pedig az én vallásomból, az unitárius vallásból kiállana s más vallásra állana, mind immobile s mind mobile mindenféle keresetimtől immunis légyen; az leányom *Susánna* [Horváth Miklósné] és gyermekei simpliciter .... s vehessenek. Félje az jó fiam az egy mindenható Istent, attól se jobbra se balra ne hajoljon, emberi találmányoknak, okoskodásoknak ne hidgyen, szent útaiban, parancsolataiban szorgalmatosan járjon; igy lészen mind az életbe Isten ő felsége vélle, az jövendő örök életet is úgy adgya meg néki.

Ha az én feleségem akármi cultusra más valláson való papot, mestert, deákot vinne Sz.-Lászlóra házamhoz, onnat való lakásától mentest ammoveáltassék, exturbáltassék, dossát is amittálja.

Mely én testamentaria dispositiomat irtam meg jó lelkem ismereti szerént, pecsétemmel, kezem irásával meg is erősitvén. Irtam segesvári szállásomban, tiszteletes Könnyes[1] János uram házánál, die 16 Februarii, 1706.

Correcta per me *Joannem Sárosi*.
Sárosi János mpr.

Mü Széplaki *Petrithevith Horváth* Boldizsár, *Deésfalvi Simon* János és *Pókai Sárosi* György, adgyuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy midőn lettünk volna Segesvár városában tiszteletes Szöts István uram házánál, a piacszeren hozá minekünk nemzetes *Szentlászlai Sárosi* János uram maga kezével irott testamentaria dispositioját, melyet mük is megolvasván, megirt Sárosi János uram ő kegyelme vivae vocis oraculo in ominbus punctis et clausulis müelőttünk helybenhagya, ratificála, confirmála, melyet mi is irtunk

[1] Valószinüleg Kőmyes, azaz Kőmíves.

meg az mi igaz hitünk szerént, kezünk irásával és szokott pecsétünkkel meg is erősitvén.

Költ a feljebb megirt helyen, die 18-a mensis Februarii, anno 1706.

Judices iidem, qui supra.

Széplaki Petrityevith Horváth Boldizsár mpr.
nemes személy.
(P. H.)

Désfalvi Simon János mpr.
nemes személy.
(P. H.)

Pókai Sárosi György
Marosszéknek notariusa.

(A Vargyasi Daniel Elek és társai részére a marosvásárhelyi Kir. Tábla által 1829 ápril. 3-án kiállitott itélőmesteri kiadvány id. Vargyasi báró Daniel Gábor levéltárában.)

Kelemen Lajos.

Bod Péter az unitáriusokról.

Irta: Dr. Borbély István.

Bod Péter 26 éves korában foglalkozott először az unitáriusokkal *Kősziklán épült ház ostroma* cimü munkájában. E könyv fordítás s a kurucforradalom lezajlása utáni szomorú években készült. A gályarabságra itélt protestáns papok szenvedései vannak benne elmondva. Függelékül két fejezet van a könyvhöz csatolva, az utolsónak cime: A róm. katholikusokról és az unitáriusokról, «kik kiváltképpen akadályoztatták Magyarországnak és Erdélynek reformációját». E sokat igérő cimen közülünk csak Blandrata és Dávid F. van megemlítve. E rész Bodnak eredeti fogalmazása s mutatja irányunkban táplált érzületét. «Dávid Ferenc – irja — az ördögnek ennél nagyobb eszköze a reformáció megakadályoztatására nem volt». Ime nyitánya ellenünk szórt szidalmainak. Ettől kezdve soha nem mulasztotta el az unitáriusokról megemlékezni, ha erre alkalma nyilt, de mindig idegenkedéssel szólt róluk. Feljegyezte jobbjaink életét másfél századon át közkézen forgott könyveibe; megirta egyházunk történetét külön is, meg beillesztve a magyar és az egyetemes egyháztörténetbe, de lelke mély sajnálkozásával tette ezt. Foglalkozott velünk, mert érezte, hogy mi is beletartozunk a magyar társadalomba és történelembe, de óvakodott tőlünk. A tárgyilagosságot nem ismerte. Még azt sem tudta elferdítés nélkül bemutatni, kit közülünk tán legtöbbre becsült, Heltai Gáspárt. Heltai szerinte (*A szent bibliának historiája*) «a kolozsvári Szent Háromságban levő egy Istent valló gyülekezetben volt pap». Bod tehát jól tudta, hogy unitárius volt, de azért életének ismertetésekor nem említette ezt, hanem egyszerüen elhallgatta. Életrajz gyüjtemé-

nyének (*Magyar Athénás*) sorait nincs miért külön idézném. Ahol egyenként szól nagyjainkról, minden nyilatkozata egyforma.

Némileg enyhébbek kifejezései az unitárius egyházról szóltában. Ezt először *Az Isten vitézkedő anyaszentegyháza állapotjának históriájában* tárgyalta. 425–429. lapon szól Erdély vallástörténetéről, Blandrata és Dávid szerepléséről s az eseményeket 1638. évig mondja el. E fejezet («A Socinianus és Unitaria Vallásról») a 460–461. lapon folytatódik a XVII. század, a 484–485. lapon pedig a XVIII. század históriájával. Bizony nem sok, amit e rövidke helyen rólunk irt. De ha meggondoljuk, hogy e könyvben jelent meg először magyar nyelven a magyar unitárius egyház összefoglaló története (1760-ban), nincs nagy okunk a csodálkozásra. Eddigi gyülölködését is mintha visszafojtotta volna. Dávid Ferencről már elismeri, hogy «elmés, bátor, hatalmas beszédü»; s hittani tételeinket, bár röviden, lehetőleg a valóságnak megfelelően publikálta. A nem unitáriusok hat évig csak e könyvből ismerhették történetünket.

1766-ban adta ki Bod *Smirnai szent Polikárpusát*, melyben az erdélyi református püspököknek históriája van elmondva. Ugyanezen évben kezdett Uzoni Fosztó is hozzá Kénosi Tősér unitárius egyháztörténetének folytatásához. Munkájával csak 1774-ig készült el; az egész mű – az első igazi unitárius egyháztörténet – Kozma Mihály és Kozma János kiegészítései után 1798-ban fejeződött be, tehát 32 évvel Polikárpus megjelenése után. E könyv Bodnak legjobb munkái közül való. Nem csupán lehető részletességgel szól Erdély egyháztörténetének minden nevezetesebb eseményéről, hanem állitásaihoz jegyzeteket is csatolt. Olvasóit forrásaival is megismertette. Igaz, erős kálvinista maradt Bod e munkájában is, ám az unitáriusok épen e könyve ellen tehetik a legkevesebb kifogást. Sorra veszi a református püspököket s azok életrajzának keretében szól rólunk is. E mű ma is nélkülözhetetlen segítsége a protestáns egyháztörténetirásnak.

Hét évvel halála után, 1776-ban *Historia Unitariorum in Transylvania* cimmel 187 oldalra terjedő tanulmányát

Bodnak adta közre Sófalvi József. Én e könyvet — amely az eddigiektől eltérően latin nyelvű — egyháztörténetünk legrégibb okmánytárának nevezném s hiszem, noha kiadója tiltakozott ez ellen, hogy eredetileg a Polikárpus függelékéül készült. Három részből áll e könyv. I. De rebus unitariorum ab illorum origine ad mortem usque Joannis II. regis. (7–81 lap.) II. De rebus sub principibus Stephano et Christophoro Bathoriis ad Tragicum usque exitum duorum unitariae religionis antesignanorum actis. (82—156 lap.) III. De rebus unitariorum post fata Fr. Davidis et G. Blandratae ad recentiora usque tempora. (157—187 lap). E három rész közül kettő (7–156. lap) Dávid Ferenc sorsával foglalkozik. Maga az anyag, mit Bod könyvében összegyüjtött, addig sem volt ismeretlen, mert Haner, Lampe és Sandius könyvében már megjelent. Az ő érdeme az összegyűjtés és könnyen hozzáférhetővé tevés volt.

Bodnak az unitáriusokról való munkája ezzel be is végződött, mert kéziratban fennmaradt legterjedelmesebb könyvének *(Historia Hungarorum Ecclesiastica, I—III. köt.)* nem ismerjük kortörténeti hatását; magát a munkát csak 1888-ban nyomatta ki Rauwenhoff Szalay segédkezésével.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Szemere Bertalan. Irta: Dr. Kiss Ernő. Kolozsvárt, 1912. Alig lehetett volna Szemere Bertalanról születése századik évfordulója alkalmából méltóbban megemlékezni, mint e könyv kiadásával. Kulcs ez ennek a rejtélyes, sokszor meg nem értett, még többször félreértett jellemnek a nyitjához. S mi hálásak lehetünk a szerző iránt, hogy e jellemet, szabadságharcunk e főszereplőjét az előitéletek ráülepedett szenyjétől megtisztítva állítja elénk. Folyóiratunknak sem iránya, sem tere meg nem engedi, hogy e könyv részletes ismertetésébe s beható birálatába fogjunk. Hogy megvizsgáljuk, fölhasznált-e s objektiv kritikával használt-e föl a szerző mindent abból a rengeteg anyagból, ami kétségtelenűl rendelkezésére állott s mivel Szemere megértését könynyebbé tehette. Annyit azonban e lapokon is meg kell állapítanunk, hogy kerekebb, lebilincselőbb, tanulságosabb, elevenebb hangú ilyen irányú könyvet alig olvastunk. Pedig Kiss Ernő az előadás külső szépségeivel, a stilisztikai ékességekkel nem sokat törődik. Ő a szerkesztés embere. Egyszerűen, világosan ad elő. Hasonlatokat, elmés egybevetéseket, szellemes appercuket s a csillogás más effajta eszközeit hiába keressük nála. Jobbnak látja ehelyett a dolgok okait fürkészni s a hatást csupán az események művészi elrendezésében, a tények logikai kapcsolatának kimutatásában keresni. Hanem aztán ebben művész! Amint elmondja Szemere pataki diákságát, külföldi utazását, fölléptét vármegyéjében, mint a szobrász vésője alatt az első pár csapás után, már látni az alak nemes vonásait. És e vonások teljes nagyságukban, tiszta ragyogásukban bontakoznak ki a negyvenes évek nagy eseményeinek elbeszélésénél. Látjuk Szemere nemes alakját a rendi országgyűléseken, amint a legjobbakkal kezet fogva küzd az új Magyarország megalapozásán. Látjuk mint belügyminisztert emberfölötti erővel dolgozni ezerféle terven. Rokonszenvvel kisérjük pályáján a szabadságharcban. Megbámuljuk titáni küzdelmét a széthúzó erők középpontjában. Igaz részvétünk kiséri a száműzetésbe s megértjük elkeseredett

küzdelmét Kossuthtal. Lehetetlen tiszteletet nem éreznünk iránta, amikor látjuk, miként küzd a hontalanságban is árván, magára hagyatva s teljes lesz részvétünk az ember iránt, ha olvassuk a családi életéről, vagyoni romlásáról szóló szomorú lapokat. Küzdelmes életének tragikus vége pedig lelkünk mélyéig megrendít.

Valóban, nehéz e könyv hatása alól szabadulnunk. Egy-egy száraz megjegyzése vagy alkalmas helyen használt idézete, mint az éjjeli villámlás, kíméletlenűl, élesen, szinte bántóan hasít belé a multak ködébe s utána sötét szomorúság űli meg a lelkünket. Akaratlanűl Tacitus jut eszünkbe. Igaz, Szemerét megismertük, de mennyi szép illuziónk veszett érte cserébe! E lapok elolvasása után még inkább megragad az a fájdalmas érzés, amit mostanság e nagy idők eseményeit tárgyaló munkák olvasásakor kezdünk érzeni. Mintha a piedesztál, amelyen eddig Kossuth állott, ingadozni kezdene. A szép hősi eposz idestova elhangzik — história lesz belőle. A félistenek gyarló emberekké zsugorodnak össze, akiket újra s más mérték szerint kell értékelni. Ez értékelésben bizonyára Szemere az eddiginél méltóbb helyre kerül. Amiben nagy része lesz Kiss Ernő könyvének *ma.*

Dr. Kemény Gábor: A szülők, a tanárok és a gyermek. Torda, 1912. A szerző ezt a kis értekezést a tordai áll. főgimnáziumban egy ú. n. szülői értekezleten olvasta fel. A tanítás és nevelés gyakorlatában előforduló kérdéseket népszerűen, mindenkitől érthető módon tárgyalja anélkűl, hogy elméleti alapozást adna nekik. A szerző tisztában van a pedagógia elméleti és gyakorlati kérdéseivel, ismeri a legmodernebb problémákat is és minden sorából nemcsak az iskola s a tanítás, hanem főkép a gyermek iránti meleg szeretet árad ki. Keményben meg van minden előfeltétel arra, hogy nemcsak jó tanító legyen, hanem képzett pedagógus is. A kis fűzetet tanítványai szülőinek ajánlja, mert nagyon szükségesnek tartja s szivesen látná a szülők és iskola válvetett működését.

Ürmösi József: Nyolc év Homoródszentpál község szövetkezeti életéből. Székelyudvarhely, 1912. A tevékeny szerző azoknak a törekvéseknek történetét írja meg, melyek egyházközségében a szövetkezeti eszme megvalósítására vezettek. Fogyasztási szövetkezetet, gazdakört, tejszövetkezetet állítottak fel s végűl megépítet-

ték a szövetkezeti népházat is. A kis füzet átolvasása után az a gondolatunk támad, hogy valóban értékes szociális munkásságot fejthet ki a lelkész, ha van rá hivatottsága és buzgósága is. Lelkészeinknek például és útmutatásul szolgálhat ennek a derék székely községnek kebelében kellő vezetéssel folyó munka, amelynek kétségtelen erkölcsi hatása mellett kézzel fogható eredménye a népjólét emelkedése és a székelység vagyoni erősödése.

KÜLÖNFÉLÉK.

Báró Győrffy Rozália ösztöndíj-alap. A főtiszt. püspök úr az egyházi képviselő tanácsnak okt. 9-én tartott ülésén a következő alapító levelet jelentette be:

Alapító levél.

Boldog emlékezetű hitvestársam, báró Győrffy Rozália, kit az Úr 1911. évi február 4-én elszólított az élők sorából, még életében velem való egyetértéssel, egyházához s vallásához való benső hű ragaszkodásának szerény jeléül, hálás szívvel elhatározta, hogy egy ösztöndíj alapítványt létesít szegény sorsú, unitárius vallású, magyar honos, arra érdemes tanulók felsegélyezésére.

Ebbeli szándékát a következőkben valósítom meg:

1. Az alapítvány címe: „*Báró Győrffy Rozália ösztöndíj alap*“.

2. Az alapítvány célja: a kolozsvári unitárius főgimnáziumot, unitárius teológiai intézetet, vagy egyetemet látogató szegény sorsú, magyar honos, unitárius vallású, arra érdemes ifjaknak az alapítvány évi kamataiból ösztöndíj alakjában segélynyújtás.

3. E célra 20000, azaz húszezer korona névértékű 4%-kal kamatozó magyar koronajáradék kötvényt adok át 1912. évi december hó 1-től esedékes kamatszelvényeivel együtt a Magyarországi Unitárius Egyháznak tulajdonjoggal és kamatainak ezen alapító levél értelmében leendő felhasználása végett.

Ezen értékpapirok mint báró Győrfly Rozália ösztöndíj alap a Magyarországi Unitárius Egyház által külön kezelendő és annak évi 800 korona kamatjövedelméből két ösztöndíj létesíttetik évi 400—400 korona összeggel.

4. Az alapítványban részesülők magyar honos, unitárius vallású, szegény sorsú, mindkét nembeli növendékek lehetnek, kik a gimnáziumot, teológiai intézetet, vagy egyetemet látogatják.

Az ösztöndíj élvezetére a növendék rendszerint a gimnázium I-ső

osztályában lép és élvezi azt akadályok fel nem merülése esetén a gimnáziumon, teológián és egyetemen keresztül. A gimnázium elvégeztéig, ha csak lehetséges a növendék az ösztöndíj élvezetében okvetlenül meghagyandó, hacsak erkölcsi magaviseletének hiányossága vagy tanulmányokban való nagyfokú hanyagsága, vagy képtelensége az ösztöndíj megvonását indokolttá nem teszik.

Az ösztöndíj időközi megvonása esetén az ösztöndíj ugyanazon osztályú arra érdemes, más szegény sorsú, unitárius növendéknek adndó ki, ilyen nem létében pedig újólag I-ső osztályú növendéknek adandó ki.

A gimnázium végeztével azonban az ösztöndíjat élvező növendék képessége az Egyházi Képviselő Tanács által alakított bizottság által megvizsgálandó és az ösztöndíj csak az esetben adandó ki a teológiai, vagy egyetemi évekre is, ha eddig felmutatott képessége és tanulmányai indokolttá teszik, hogy tanulmányait a tudományos pályán folytassa, különben a gimnázium végeztével lépjen inkább valamely gyakorlati pályára.

Ilyen esetben az ösztöndíj nem egy első éves gimnáziumi növendéknek, hanem az érettségit letett más, de szegény sorsú alkalmas növendéknek adandó ki és csak ilyen nem létében adandó újólag I-ső gimnáziumi osztályú tanulónak.

Csak az, hogy az ösztöndíjat élvező különben megfelelő növendéknél jelesebb is van a gimnáziumot végzők között, nem ok, hogy az ösztöndíj élvezőjétől az ösztöndíj e miatt az egyetemi évekre elvétessék.

5. Az ösztöndíj adományozását, valamint annak elvonását a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsa gyakorolja.

Egyes kivételes esetekben fenntartom a jogot a magam személyére nézve, — jogutódaim kizárásával —, hogy a kijelölést és adományozást úgy a gimnáziumi, mint az egyetemi évekre nézve én teljesítsem, amely esetleg általam gyakorlandó kijelölést az Egyházi Képviselő Tanács köteles elfogadni.

Ezen jogomból kifolyólag az első izben betöltésre kerülő egyik ösztöndíj boldogult nőm keresztfiának, a jelenlegi főpásztor unokájának, Végh Józsefnek itélendő oda, ki már is szép reményekre jogosít és pedig kivételesen már most is, habár ő még csak az elemi iskola tanulója.

6. A Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsa elismeri az alapító levél és alapítványi összeg átvételét és annak ezen alapitó levél rendelkezésel szerinti kezelésére magát ezennel kötelezi.

7. Az alapító levél 3 példányban kiállítva, egy a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszteriumnak, egy a Magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának és egy Deréky Gyula részére adatik ki.

Fentiekben áldozva a legnemesebb nő és hitves emlékének bánatos férje

Deréky Gyula.

Budapest, 1912. okt. 5.

Előttünk:

Dr. Fekete László,
tanú.

Bartsch Frigyes,
tanú.

Ez az alapítólevél beszél magáért. Mégis kiemeljük bevezető sorait. „Egyházához, vallásához való benső hű ragaszkodásának szerény jeléül" tette a bánatos férj, a legnemesebb nő és hitves emlékére. Kolozsvári főiskolánk hálás köszönetét fejezzük ki azzal az óhajtással, enyhítse az ég a férj bánatát s nyujtson vigasztalást a mi hálás emlékezésünkben.

Spencer Herbert az első okról. „Tekintettel a világegyetemre, úgy látszik, indittatva vagyunk bizonyos kikerülhetetlen következtetésekre. A minket körülvevő dolgok és tárgyak, szintúgy mint saját öntudatosságunk tüneményei arra kényszerítenek minket, hogy egy okot keressünk. Egy ok keresésében nem állapodhatunk meg a nélkűl, amig egy első ok feltételéhez nem jutunk. És nem kerülhetjük ki azt, hogy ezt az első okot végtelennek és abszolutnak tekintsük." („First Principles" cap 11.)

„Kénytelenek vagyunk minden tüneményt úgy tekinteni, mint bizonyos Erő nyilvánítását . . . Lehetetlen ezen Erő jelenlétének határt szabni." („First Principles" Ed. 1890. p. 99.)

„A bizonyosság, hogy az Erő létezik, az a bizonyosság, amely felé az értelem kezdettől fogva halad" (p. 108.)

„Annak az igazságnak, hogy mindenben egy kifürkészhetetlen Lét nyilvánul, amelynek sem szeretetét, sem végét nem gondolhatjuk, hova-tovább mind világosabbnak kell előttünk lennie. A misztériumok között, amelyek annál nagyobb misztériumok lesznek, minél inkább gondolkozunk felettük, megmarad az az egyetlen abszolut bizonyosság, hogy van egy végtelen és örökké-

való Energia, melytől minden dolog kiárad." („Ecclesiastical Institutions." Ed. 1885. p. 843.

Spencer Herbert azt mondja, hogy az anyag a maga végső elemzésében ép oly megfoghatatlan, mint az idő és tér. Lodge Oliver szerint senki sem tudja, hogy az élet mi. Mindenki kénytelen elismerni, hogy senki sem tudja szabatosan meghatározni az ember Önt vagy Ént. Hogyan várhatnók tehát Istennek tökéletes meghatározását? Job ezt kérdi: „Megismerheted-e Istent, a Mindenhatót a maga teljességében?" Nem, de hihetjük. Állandó személyes viszonyban élhetünk vele. Az eredmény személyes ismeret. Bizhatunk benne, szerethetjük őt és személyesen ismerhetjük és a Jézus Krisztusban annyi tájékozásunk van Istenről, a mennyit embertől szerezhetünk.

A legtőbb különbség az ember s más alsóbbrendű állatok között az Istenről való öntudatban és vallásos ösztönben áll. Spencer azt mondja, hogy a vallás „éppen olyan normalis tehetsége az embernek, mint bármely más tehetsége" („First Principles" p. 16) és hogy a vallás jelen van mindenütt, mint valamely örökkévaló tény." (Ibid. p. 20.) A vallás és teológia legfontosabb okai az emberiségnek erkölcsi és szellemi vágyakozásai. Az ember ösztönszerűleg vallásos. Személyes lelki viszonyba lép Istennel ép oly természetesen, mint, ahogy a gyermek táplálkozik anélkül, hogy annak észszerüségéről valamely érv által megkellene őt győzni. Az embert szellemi és erkölcsi vágyakozásai vezetik Istenhez. Minden vágyakozás annak valódi létezését bizonyítja. Mert a tudomány azt tanítja, hogy minden szerv, ténykedés és tehetség, amely ma létezik, mint eredménye a környezettel való tényleges érintkezésnek jött létre, azaz: mivel annak meg volt valódi haszna. Ennélfogva a vallásos tehetség az Isten létét s a vele való viszony áldásos voltát mutatja. Az ima egyetemessége az imára nyert válasz egyetemessége mellett szól. Müller Miksa azt mondja, hogy Isten lételének ez a bizonyitéka soha sem volt megcáfolva s nem is cáfolható. *f.*

Carlyle Tamás. Benson A. C., a népszerű szemleíró és kritikus, egy felolvasásában ezeket mondja Carlyleról: „Carlyle az embereket Isten szolgálatára figyelmezteti, hogy igyekezzenek másokat segíteni, a világot jobbá tenni, igazságosak lenni, ne

csalják meg magukat és ne gondolják, hogy az Istent megcsalhatják. Hogy jó magot vessenek, ha gazdag aratást kivánnak. Carlyle e szerint számtalan népet felvilágosított és meggyőzött arról, hogy minden ember, bármily állásu és sorsu legyen, Istennek igaz és hűséges szolgája lehet és az ő oldala mellett küzdhet, hogy mindenkinek megvan a helye, ahol munkálkodhatik nemcsak magáért, hanem másokért is.

Carlyle azt hirdette, hogy mi nem azért vagyunk itt a földön, hogy az életet pusztán átéljük a kényelmet és élvezeteket hajhászva és bedugva füleinket a világ nyomorusága és küzdelmei előtt, hanem, hogy azokban részt vegyünk. Ugyan ezt az igazságot fejezi ki Morris Wilhelm is, midőn ezt mondja: „a munka jutalma az élet“. A munka jutalma nem pénz, vagy kényelem, vagy dícséret, hanem az a tény, hogyha teljes erődből munkálkodol, csakhamar érezni fogod, hogy úgy élsz, mint ahogy azelőtt még nem éltél. Ezer meg ezer ifjú és nemes szív talált erőt és bátorságot a munkára Angliában Carlylenek ezen kijelentésében, hogy az élet jutalma nem az, amit nyújt, hanem amit használ, amire képesít.

Nem ugyanezt mondotta-e Emerson is, aki annyira hasonlított Carlylehez és mégis annyira különbözött tőle. Emerson és Carlyle benső barátok voltak, akiket az igazság szeretete, a konvencionálizmus gyűlölete, a jog legfőbb nagyságában való hite egyesített. A különbség közöttük mégis nagy volt. Carlyle telve volt előitéletekkel; Emerson nyugodt és csendes szemlélő volt. Carlyle óhajtotta az igazság és jog győzelmét, de kételkedett benne; Emerson is óhajtotta ezt, de soha egy percre sem kételkedhetett annak eljövetelében. Emersonnak volt reménye. Carlylenek nem volt; az az ellentét volt közöttük, ami Rousseau és Voltaire között vagy újabban Browning optimizmusa és a Tennyson legutóbbi költeményeinek ridegsége között. Carlyle nem tudott magával és másokkal békében élni, Emerson mindig vidám és nyájas volt, telve Istenben és az emberekben való bizalommal. Carlyle a skot kálvinizmusban nevekedett, de Emerson abban a napfényes hitben, amelyet Új-Anglia Channingtől tanult meg.

f.

Jatho után Traub. A német protestáns világnak megint kellemetlen szenzációja van. Alig ültek el a Jatho-ügynek olvasóink előtt ismeretes hullámai, az ev. főegyházi tanács egy másik lelkészt mozdított el állásából. Traub ügye nem érthető meg egészen Jathoé nélkül. Jathot a Spruchkollegium a téves tanokra vonatkozó törvény, az ú. n. *Irrlehregesetz* alapján ítélte el. Traub ez esetig, habár irásaiban kemény harcokat vívott és erős kritikát gyakorolt, békében élt egyházi kormányával. De ezt a törvényt összeegyeztethetetlennek tartotta a protestantizmus lényegével s megkezdette ellene a harcot. Jatho első sorban pap, lelkipásztor és misszionarius. A teológiával mint tudománnyal nem sokat törődik. Traub fáradhatatlanul harcias természet, alaposan képzett teológus, aki ismeri napjaink tudományos mozgalmait s e vívmányokat értékesíteni is akarja egyházában. Ezért Jathoért különösen a laikusok lelkesednek, Traub pedig a teológusok becsülését bírja. Traub napról-napra jobban összekötötte sorsát a Jathoéval. Habár nem értett is egyet Jatho minden tételével, feltétlenűl melléje állott. Az volt a felfogása, hogy Jathot jogtalanság érte a főhatósága részéről s ezért szenvedélyes védője lett a Spruchkollegium előtt is, mint védője volt már az előtt is irásaiban. S e védelmében az egyházi hatósággal szemben éles és erős kifejezéseket használt.

Traub a védelem után könyvet írt a protestáns hitvallásról. A pohár ezzel csordultig megtelt. Az egyházi főhatóság tovább már nem hallgathatott. Fegyelmi eljárást indított ellene. Hivatali vádlója megintést javasolt, de az első forum büntetésből való áthelyezésre ítélte, mert „átlépte publicistikai és irodalmi működésében egy egyházi hivatalnok számára vont korlátokat s méltatlannak mutatta magát arra a becsülésre tekintélyre és bizalomra, melyet hivatása megkövetel," de azt is megállapította, hogy „magatartását nem nemtelen motivumok" határozták meg. A boroszlói konzisztoriumnak ezt a határozatát azonban az ev. főegyházi tanács megsemmisítette s Traubot a papi szolgálatból elmozdította. Traub ezzel elvesztette címét, jellegét, fizetését s nyugdíjigényét. Ez a legnagyobb büntetés, melyet csak nagy ritkán szabnak ki s csak akkor, mikor a pap az erkölcsi törvények ellen, vagy a büntető törvények világos határozatai ellen vét. Az itélet megokolásában többek között ezeket olvassuk: „Aki a szervezett országos

ságát rendszeresen s oly módon, mint ő, általában tagadja, azt hatóságaiban, intézményeiben támadja és megvetés tárgyává teszi, az maga lehetetlenné teszi további működését mint az egyház papja és szolgája és az országos egyháztól nem lehet várni, hogy ilyen embert meghagyjon a lelkészi rendben s ezzel módot nyujtson egy lelkészi állás újból való elfoglalására".

Feltűnő, hogy az egész eljárásban szó sem esik a Traub hitvallásáról. Pedig okot eleget adott rá. Hiszen könyvében nagyon kiemeli és élesen hangsúlyozza, mily távol áll a régi dogmától. A közönség úgy van meggyőződve s ezúttal, úgy látszik, neki van igaza, — hogy Traubon, az írón és szerkesztőn ütöttek egyet, de a téves tanokat hírdetőt értették. Mindenesetre igaz azonban, hogy a büntetés nem felel meg a fegyelmi törvény szellemének, amely kimondja, hogy a büntetést az eset sajátosságához s a vádlott egyéb magatartásához kell mérni. A Christliche Welt referense azt mondja, hogy „még egy ilyen győzelem s a porosz országos egyház elveszett". Az ilyen esetek, minő előbb a Jathoé, most a Traubé, elidegenítik az államot az ev. országos egyháztól s az egyház elveszíti hitelét a szabadelvű egyháztagokkal szemben, ha az egyházi kormány mindegyre növeli és felújítja az elkeseredést s még nagyobbítja azt az űrt, amely a szabadelvű papok és az egyházi kormány között van.

Traub jövőjének biztosítására már megindult a gyűjtés. Németország szabadelvű lelkészi körei egyre-másra üdvözlik s nyilvánosan mellette foglalnak állást. Kiemelik, hogy írásaival a papok szociális lelkiismeretét élesítette s a közönségben felkeltette a már-már elenyésző bizalmat az ev. lelkész működése iránt. *Harnack* könyvet írt Traub elmozdításáról, melyben kikel a büntetés szigorúsága ellen s követeli, hogy „a valóság és igazság kérlelhetetlen és magabizó érzete, mely a jelenkor legszebb vívmánya, az ismeret minden kérdésében" teljes jogot nyerjen az országos egyházban.

A Christliche Welt barátai Eisenachban gyűlést tartottak. Sürgönyileg üdvözölték őt s egyhangulag hozták következő határozatukat:

Sajnálatukat fejezték ki, hogy az ev. főegyházi tanács a vádlott újból való kihallgatása nélkűl az első biróság ítéletét szigorította s az elfogultság látszatát nem kerülte el. A legfőbb hatóság ez eljárásával a német protestantizmus annyira szükséges

egységét megbontotta. Sajnálják, hogy ez ítélet a papot csak hivatalnoknak tekinti, akinek mindenek felett a fegyelem a kötelessége s mellőzi a személyes odaadás, derékség és becsületesség döntő értékeit. Megdöbbennek azon, hogy Traub némely élesebb kifejezéséből az ítélet erkölcsi hibát kovácsol s ezzel erkölcsi érintetlenségét támadja. Föltétlenül szükségesnek tartják a jog és igazság érdekében az eljárás revizióját. Végül felhívják a szabadelvű ev. keresztényeket, hogy a sajnálatos eset által ne engedjék magukat megtántorítani, hanem dolgozzanak minden erejökkel szabadabb és igazságosabb állapotok megteremtésén.

A Jatho ügy a porosz kultuszminisztériumban. A Frankfurter Zeitung írja: Hogy a porosz kultuszminisztérium milyen viszonyban áll az orsz. egyházban tapasztalható szabadabb irányokhoz, azt mutatja az az eddig ismeretlen tény, hogy minden olyan tanár és lelkész előtt, akik egy évvel ezelőtt a Jatho érdekében kiadott nyilatkozatot aláírták, minden hivatali előlépést elzártak s eddig minden hivatalos beadványt címek, kitüntetések adományozása iránt a közoktatási miniszter elútasította.

A bécsi eucharisztikus kongresszus. A napokban Bécsben 150000 főnyi katholikus hivő sereglett össze — ha a napilapoknak hinni lehet — hogy a pápai követ vezetése alatt az uralkodó család összes tagjaival, egyházi és világi főméltóságokkal és hadsereggel együtt tüntessen az úr Jézus Krisztus, illetőleg az oltári szentség mellett. Azt is olvastuk, hogy a hadsereg tisztjei 6—8 napi szabadságot s külön kedvezményes vasúti jegyet kaptak ez alkalomra. Von Rossum biborost, a pápa követét, olyan fogadtatás várta Bécs városában amilyen még koronás főknek sem igen jut osztályrészül. Kétségtelen, hogy nagyszerű látványosságot nyujthatott ez ünnepély. Nekünk tulajdonképen nem sok szavunk lehet az egészhez. De ez érzékeket kápráztató felvonulás és látványosság mellett is felhívja figyelmünket egy kijelentés, melyet Székesfehérvár nagyelméjű és nagyszívű püspöke tett: „A világ beteg s jóllehet, hogy mi volnánk e beteg ápolói, de kezeink között a beteg nem gyógyul“. Súlyos beismerés, szinte önvád. De vajjon Róma von-e le ebből valamely következtetést?

Los von Rom. Válaszul az elmult hét folyamán Bécsben tartott eucharisztikus kongresszusra, amelyre Európa kath. országaiból nagyon sok embert csődítettek össze (Magyarországból is állítólag 15000-en jelentek meg), az Alldeutsch egyesület szeptember 18-án *Los von Rom*-gyűlést rendezett, amelyen mintegy 10000 ember vett részt. A gyűlésre Csehországból, Krajnából, Sziléziából és Stájerországból is sokan mentek el. Malik birod. gyűlési képviselő rendkívül heves támadást intézett az eucharisztikus kongresszus ellen és beszéde végén a gyűlés elfogadta az eucharisztikus kongresszust elítélő határozati javaslatát. A gyűlés végén 87 résztvevő kijelentette, hogy a kath. egyház kebeléből kilép.

A francia protestáns egyházak egyesülése. Mikor Franciaországban az egyház és állam között a szakadás megtörtént, a protestáns egyházak több önálló külön egyházba váltak szét. Az orthodox irányúak voltak az *églises réformées évangeliques*, a szabadelvűek az *églises unies* és a középen az *églises réformées*. Ez az utóbbi volt az összekötő kapocs a mereven szembenálló két csoport között s ennek köszönhető, hogy jelentékeny lépés történt a két előbbi egyház egyesülése felé. Az egyesülés az églises reformées statutumai alapján történt. Főbb pontjai ezek: a református egyházak egyesülése a pártokon felül azért alakul, hogy a reformáció minden híve beléphessen. A belépő egyházaktól megkivánja annak kijelentését, hogy a keresztény hit, az értelmi szabadság és a szociális és missziói tevékenység útját és elveit elfogadják. Mellőzvén minden dogmai egyenlősítést, ami az egyéni hittel összeegyeztethetetlen, minden belépő egyháznak szabadságot ad arra, hogy dogmai meggyőződését bármely református hitvallásban kifejezhesse. Ezzel elismeri, hogy ez egyházak az evengélium lényegét foglalják magukban s nyitva áll minden egyháznak, mely a protestantizmus két oszlopát, a hitet és szabadságot megtartja. Más hitvallások becsének e szabadelvű elismerése kifejezést talált a montpellieri kijelentésben: mi francia református protestánsok, híven a hit és szabadság szelleméhez, melyért elődeink éltek és szenvedtek, az egyház minden tagja részére követeljük azt a jogot és kötelességet, hogy hitét és e hit formáit a szentírásból és a kegyesség tapasztalataiból merítse. Az egyesülés ez év jun. 25-én történt Párisban, ahol Monod elnöklése alatt találkoztak a két külön egyház képviselői.

A jövő évi költségvetés. Teleszky János pénzügyminiszter a képviselőház szept. 17-ikén tartott ülésén terjesztette elő az 1913. évi költségvetést. E költségvetési tervezet szerint a vallás- és közoktatásügyi tárca rendes kiadásai 23.660327 koronával emelkednek, amely összegből a tanfelügyelők, továbbá az állami felső nép- és polgári iskolai tanítók és tanárok előmeneteli viszonyait rendezik 1,183.491 koronával emelkednek a felsőbb tanintézetek kiadásai, néhány új tanszék szervezése folytán. 100,000 koronát irányoznak elő új elemi iskolák és 65,000 koronát új óvodák felállítására. Az analfabéták számára tartandó tanfolyamok költségeire 50.000 koronát vesznek fel. A görög szertartású kath. egyház állami javadalmazása — főleg a felállítandó új püspökség költségeinek fedezhetése céljából — 220,000 koronával, a magyarországi ref. és ág. hitv. evang. egyházaknak az 1848. évi XX. t.-c. alapján engedélyezett államsegélye pedig 400.000 koronával felemeltetett és a görög keleti szerb egyház államsegélyére új tételként 80,000 korona irányoztatott elő.

A kultuszminiszter új törvényjavaslatai. A kultuszminisztérium már teljesen elkészült a katholikus autonomiáról szóló törvényjavaslattal és Zichy János gróf vallás- és közoktatásügyi miniszter a törvényjavaslatot a Ház legközelebbi ülései egyikén fogja beterjeszteni. — Ugyancsak a képviselőház legközelebbi ülésein fogja az állami és nem állami tanítók fizetésrendezéséről, a lelkészi illetményeknek korpótlék utján való emeléséről, a kisdedóvónők illetményeinek szabályozásáról, az önálló gazdasági népoktatásról, az ingó emlékek védelméről, a tanítóképzés és óvónőképzés rendezéséről szóló törvényjavaslatokat beterjeszteni.

Jogakadémia Szegeden. Szeged város polgármestere mozgalmat indított az iránt, hogy a pozsonyi kir. kath. jogakadémiát, amely az ottani egyetem létesítésével felszabadul, helyezzék át Szegedre. Ez azonban nehézségbe ütközött, mert a tanulmányi alapból fentartott pozsonyi jogakadémia megszüntetésével éppen azt célozta a kultuszkormány, hogy a tanulmányi alap megbillent pénzügyi egyensúlya helyreálljon. A tárgyalások tehát nem vezettek eredményre. Most újabb fordulat állt be az ügyben. Hir szerint a király amellett döntött, hogy a pozsonyi jogakadémiát Szegedre kell helyezni és ha a kimerült tanulmányi alapból fentartani nem tudják, vegyék igénybe a vallásalapot is.

Wundt a Tízparancsolatról. Németországban, a túlságos bölcselkedés honában, egynémely nagyratörő bölcselkedők megbotránkoztak a Tízparancsolaton. Azt mondják, hogy azt nem való az iskolában tanítani. Nagyon is kezdetlegesnek tűnik fel az ő fényesen kipallérozott elméjük előtt, amely könnyedén végig tud tekinteni a mostani törvények paragrafusainak végtelen labirintusában. Mit keres ilyen világban a newyorki ötvenemeletes házak korában az az ósdi Tízparancsolat? Ha még Ezerparancsolat volna, akkor talán érdemes lenne néki megkegyelmezni. Röviden: harcot indítottak amellett, hogy a Tízparancsolatot ki kell küszöbölni az iskolai oktatásnál. A mozgalom egyik előharcosa mai divat szerint kérdést intézett a németvilág száz kiváló férfiához: bölcsészekhez, teológusokhoz, pedagógusokhoz, költőkhöz és írókhoz, hogy mint vélekednek a Tízparancsolat felől. Persze, olyan tudósokat és írókat szemelt ki, akikről föltehető volt, hogy az ő álláspontja felé hajlanak. A kérdés eredménye az lett, hogy 48 semmi választ nem adott. S ez körülbelől egyenlő a tagadó felelettel. A választ adó 52 közűl azonban csak kettő nem helyeselte a kérdező álláspontját, de e kettő közűl az egyik dr. Wundt, az újabb idők legnagyobb s a modern lélektan első tudósa. Válasza röviden a következő: „A Tízparancsolatnak páratlan értéke éppen abban áll, hogy röviden, de velősen állítja elénk azokat a változhatlan erkölcsi alapelveket, amelyeken egész életünk nyugszik. Ha ezt javítani akarnók, ez merénylet lenne a történelem szelleme ellen; ha pedig új ruhába akarnánk öltöztetni, ez nem lenne más, mint ostoba vállalkozás. A vallástanító magyarázza a mostani kor szelleme szerint, amint Luther is megtette ezt a maga idejében. De magát ezt a régi emléket ne rontsa meg szentségtörö kéz!“ (Dunántúli Protestáns Lap, 1912. 38. sz.)

Gróf Tisza István beszéde. A dunántúli ref. egyházkerület folyó hó 25-én Pápán tartotta meg őszi közgyűlését, amelyen gr. Tisza István főgondnok nagyobb megnyitó beszédet tartott, amelyben részletesen kiterjeszkedett a tanítók és papok tervezett fizetés-javítására. „A tanítói kar — úgymond — nagyon sokat nyert ugyan az utolsó emberöltő alatt, de abból, ami nyereségnek mutatkozik, tényleg tetemes részt ragad el magának a drágaság. S e mellett a fokozódó kultura, a terjedő felvilágosodás természet-

szerűleg magasabb igényeket ébreszt a népnevelés iránt, magasabb és magasztosabb hivatás és kötelesség vár a tanítókra. Ezért is kell tehát, hogy a tanítói kar ennek megfelelően egyre magasabb díjazásban részesüljön Teljesen jogosultnak tartom a mi felekezeti tanítói karunknak azt a törekvését is, hogy anyagi helyzete az állami néptanítókéval egyforma legyen. A tanárok illetményeinek rendezése után nem kétlem, be fog következni nem hosszú idő alatt, hogy ezt a jogos törekvéseinket elérhetjük a néptanítóknál is. Kettős kéréssel fordul a ref. tanítói karhoz. Az egyik, hogy e cél elérésénél méltóztassanak egy kis türelemmel lenni. Az idei költségvetésben nagy összeg, gondolom tizenkét millió van felvéve a tanítók fizetésrendezésére. Ebben részesülni fognak az állami és felekezeti tanítók, tehát lényegesen fog javulni a felekezeti tanítók sorsa is. Elismerem, nem helyes, hogy megmaradt közöttük a különbség, de hisz az életben soha semmiféle társadalmi osztály sem érheti el minden vágyát egyszerre. Másik kérésem, ne hallgassanak azokra a hamis prófétákra, akik kötelességeik megszegésére akarják bírni. Itt a multban is össze volt forrva a ref. tanítói kar a ref. egyház és a magyar nemzet minden törekvéseivel és vajjon kárát vallotta-e ennek a szövetségnek, ennek a munkatársi viszonynak és vajjon a régi időkben ahhoz képest, hogy a népneveléssel más társadalmi rétegek és más felekezetek is foglalkoztak, nem volt-e anyagilag és emberileg tekintélyesebb helyzetben a mi egyházunk kebelében, mint valamely más egyházban? Erkölcsi tőke ez, de egyuttal anyagi tőke is rájuk nézve. — A másik nagyfontosságú hasonló kérdés a lelkészi javadalmazás rendezésének kérdése, amire nézve soha nem csináltam titkot abból a meggyőződésemből, hogy a tanítói fizetésrendezésnél is sürgősebbnek tartom. A magam részéről teljesen értem azt a türelmetlenséget, amelyik e téren mutatkozott, részben most is mutatkozik és teljesen értem azt, hogy a mi lelkészi karunk sürgeti a kilátásba helyezett javítás minél előbbi keresztülvitelét. A lelkészi korpótlék elhatározott dolog és pedig olyan módozat mellett, amelynél fogva a mi lelkészi karunknak minden tagja, tekintet nélkül arra, hogy jelenleg milyen javadalmazásban van, meg fogja kapni a korpótlékot és pedig olyformán, hogy a folyó évre egy 400 koronás korpótlék illeti meg az öt esztendőnél tovább szolgált lelkészeket, a jövő évtől kezdve pedig a tíz esztendőnél tovább szolgált lelkészek 800 korona korpótlékot kapnak". A beszédet a gyűlés tagjai zajos éljenzéssel fogadták.

Tanítók az egyetemen. A magyar tanító előtt az egyetem kapui még zárva vannak. Svájcban azonban már a tanítók számára nyitva áll az egyetem. Svájcban azok a tanítók, akik középiskolában akarnak tanítani, kiképzésüket az egyetemen folytatják. Ez az akadémiai tanfolyam legalább két évig tart, de a jelöltnek előtte vagy utána félévet idegen nyelvű vidéken kell eltöltenie. Néhány év óta Zürichben és Bázelben készülnek a vizsgálatokra. Bázelben pl. a módszertan tanára oktatja a tanítójelölteket az iskola elméleti és gyakorlati vezetésére, miközben felhasználják a városi iskolákat a gyakorlati működésre és megfigyelésre. A zürichi egyetemen már évek óta a népiskola egyik tanítója oktatja a jelölteket a gyakorlati iskola vezetésére. Felolvasásokat tart előttük a saját osztályában a módszertanból, a gyakorlati vezetésből, közben tanítási próbákat végeztet a jelöltekkel. A kiválóbb tanítók óráira gyakran ellátogatnak. A tanítási próba után közös megbeszélés következik, ahol megbirálják az egyesek működését. A vezető tanítók fáradságukért megfelelő tiszteletdíjban részesülnek.

Az új nyugdijtörvény tervezete. A pénzügyminiszter benyujtotta az új nyugdíjtörvény tervezetét, amely a régi 1885. évivel szemben jelentékeny előnyöket nyujt. Az egyetemi végzettségű állami tisztviselők szolgálati idejét leszállítja 40 évről 35-re. Az özvegyek és árvák ellátásáról bőkezűbben gondoskodik, mint a régi törvény. Nem tekinti a gyermekek számát, hanem helyes szociális érzékkel mindeniknek gondoskodik neveltetési költségeiről, akárhányan vannak is.

De amikor a többi tisztviselők szolgálati idejét leszállítja 40-ről 35-re, ugyanakkor a tanárok 30 évét felemeli 35-re — az egyenlőség kedvéért. Nem nézi azt, hogy a régi törvény 65. §-a kijelenti, hogy »az ezen törvények életbeléptetéséig szerzett igények fenntartatnak és a nyugdíjazás esetén figyelembe veendők«. Nem tekinti azt, hogy a tanári kongresszus idején kormány nyilatkozat jelentette ki, hogy »szolgálati idő felemelése visszaható erővel birni nem fog«. Egyszerűen semmibe veszi évszázados gyakorlaton alapuló s a törvényben biztosított jogát a tanárságnak. Kegyetlen dilemmába kergeti a családos és gyermekes tanárokat, midőn szabad tetszésükre bízza: válasszanak a régi törvény

nyujtotta ellátás s a 30 éves szolgálat vagy az új törvény kedvezményei és 35 éves szolgálat között. Erre nézve 6 hónapon belől a törvény életbeléptetése után nyilatkozniok kell írásban. Mert — így okolja meg a tervezet kieszelője ezt a sivár felfogást — a szolgálatban lévő tanárok csak az 1885. évi XI. t.-cikkel biztosított ellátásokra és *semmivel sem többre* szereztek igényt és így semmi sérelem nem esik azokon a tanárokon, akik nem jelentik ki, hogy a jelen javaslat határozmányai alá óhajtanak tartozni. Hát a többi tisztviselők szereztek-e többre igényt s mivel? S ha ezek igen, a tanárok miért nem? Talán csak nem azért, mert előlépési viszonyaik némileg javultak? Hiszen a többi tisztviselőkéi is javultak s ez a körülmény nem zárja ki őket a nyugdíjtörvány áldásaiból. Ez a tervezet logikátlan mind szerkezetében, mind megokolásában s azonkívül nagy mértékben kultura ellenes is. Nem a tanárok érdeke, hanem legelső sorban az iskola, a magyar közoktatás, a magyar kultura érdeke az, hogy a 30 éves tanár teljes javadalmával nyugdíjba mehessen. Ausztriában szintén leszállították az állami tisztviselők szolgálati idejét, de nem jutott eszükbe, hogy a tanárok 30 évét felemeljék.

De a tanárokon esett jogsérelem annyira evidens, hogy nem is kell ezt részletesen fejtegetni.

Minket felekezeti tanárokat az érdekel legközelebbről, hogy ez az új nyugdíjtörvény nem terjed ki azokra a nem állami tanárokra, akik az 1894. évi XXVII. t.-cikk alapján létesített országos tanári nyugdíjintézet tagjai.

Mikor ez a tervezet nyilvánosságra került, az egész tanárság egyszerre forrongani kezdett. Az egy év óta lecsendesedett szenvedélyek megint izzanak. A tanári testületek, tanári körök egymás után tartják tiltakozó gyűlésüket a terv ellen s már-már kialakult az a közvélemény, hogy össze kell hívni a tanárságot haladéktalanul kongresszusra.

Reméljük, hinnünk kell, hogy a dolog nem fajul el idáig. Reméljük, hogy az illetékes körök idejekorán belátják, hogy szerzett jogokat így nem konfiskálhatnak s a tervezetbe olyan módosításokat fognak bevinni, melyek alkalmasak lesznek arra, hogy a nyugtalankodó tanárságot megnyugtassák s így az iskola belső életét minden zavaró emociótól megmentsék.

A tanárság kivánsága e pontokban összegezhető:

1. A tanárok törvényben megállapított 30 éves szolgálati ideje változatlanul fenntartassék.

2. Az új nyugdíjtörvény minden kedvezménye a tanárokra is érvényes legyen.

3. Az új nyugdíjtörvény terjesztessék ki azokra a nem állami tanárokra is, akik jelenleg az 1894. évi XXVII. t.-c. alapján létesített országos tanári nyugdíjintézet tagjai.

Új lelkész és kántortanító a kolozsvári eklézsiában. Szept. 15-én köszöntött be a Péterfi Dénes lelkész nyugalomba vonulása folytán megválasztott Győrfi István lelkész állásába. Ugyanekkor foglalta el állását Ütő Lajos énekvezér-tanító is, aki Iszlai Márton helyére választatott meg. A hívek szép érdeklődést mutattak. Mindkét beiktatott első szereplése általános megelégedést keltett.

Vilmos császár látogatása a berni székesegyházban. Vilmos császár szept. első napjaiban részt vett a svájci hadgyakorlatokon s meglátogatta Bernben a székesegyházat. Bemutatták neki a *genfi reformációi műemlék* négytagu bizottságát, kikkel hosszasan elbeszélgetett, miközben szabadelvű vallásos felfogásának többször jelét adta. Mikor kérdésére biztosították, hogy a műemlék két év alatt talán kész lesz s ünnepélyes leleplezést szándékoznak tartani, egy kis gondolkozás után így szólt: »Én is szeretnék ott lenni, ha ugyan szivesen látnak«. Vilmos császárnak ez a kijelentése a közvéleményben élénk visszhangot keltett. Sokan örömmel fogadták a gondolatot, de voltak sokan, akik aggodalmaskodtak. Így a francia protestánsok, kiknek jelentékeny részük van a műemlék felállításában s kiknek három honfitársa ott szerepel a műemlék középponti csoportjában.

A francia reformátusok nehéz helyzetbe kerülnének olyan ünnepélyen, ahol a német császár vezető szerepet játszanék s így az intézőknek nem kis bölcseségre s tapintatra lesz szükségük, hogy ezt a kényes ügyet közmegnyugvásra elintézzék.

Tanitók fürdője, részvényei és villatelkei. Országos mozgalom, széleskörű tevékenység indult meg újabban a tanítók társadalmi gyógyfürdője, üdülő és gyermek nyaraló-telepének a székelyudvarhelyi Szejkefürdőn, részvénytársasági alapon való szervezése érdekében. A most kibocsátott felhívás szerint egy részvény 20 korona, melyekből bárki jegyezhet tetszés szerinti mennyiséget.

A részvények értékének legalább fele része azonban ez évi november hó 5-ig, az Udvarhelymegyei Takarékpénztárnál, Székelyudvarhely »Tanítók fürdője részvényei számláján« az illető részvényjegyző nevén, kamatozó betétképen elhelyezendő, hogy az aláírási ív: az »Alapítási tervezet«, az illető címére elküldhető legyen. Mult nyár folyamán, az ország különböző vidékeiről, nyaralni Szejkén összejött tanítók szerzett tapasztalataik alapján, lelkes Szózattal fordulnak a hazai tanítósághoz: a fürdői részvények és parcellázás alatt álló villatelkek mentől tömegesebb eladása s ez alapon Tanítók Fürdőjének mielőbb, teljes eredménnyel való megteremtése végett.

Megismerték ezen, kiváló természeti kincsnek bő forrású, kénessós víznek utólérhetetlen gyógyerejét, a szép fekvésű fürdőnek könnyű megközelíthetőségét, város közelében való fekvésénél fogva rendkívüli olcsóságát és számos más előnyeit s teljes erejükből készek áldozni, csakhogy a biztos jövőt előnkbetáró Tanítók Fürdője Szejkén szerveztessék s így a tanítóság, mint más állású egyének olcsón nyaralhassanak, üdülhessenek és gyógyulhassanak. A részvények, villatelkek vételére, nemkülönben az építkezésre vonatkozólag a további felvilágosításról bárkinek is készséggel szolgál a szervezési munkálatokat vezető: Gyerkes Mihály, áll. igazgató-tanító, Székelyudvarhely.